

CAHİLİYE DÖNEMİ VE İSLAM'IN İLK YILLARINDA OKUMA-YAZMA FAALİYETLERİ*

Doç. Dr. M. Hanefi PALABIYIK**

ÖZET

Bu makalede önce İslam öncesi Cahiliye döneminde okur-yazarlık ve okuma yazma faaliyetlerine temas edilmektedir. Bu dönem aslında zannedildiği gibi okuma-yazmanın çok az sayıda kişiyle sınırlandığı bir dönem değildir. Ancak yazıya duyulan ihtiyacın azlığı da kabul edilmelidir. Ayrıca yazı, sadece ezbere yardımcı olması için hatırlatıcı mahiyetteki notlar konumundadır.

Hız. Peygamber okuma-yazmayı yaygınlaştırmıştır. Öyle ki, çok kısa sürede okur-yazar oranında büyük bir patlama olmuştur. İlk yazı malzemesi, bu okuma-yazma iştihakına sınır getirememiştir. Resulullah okuma-yazmayı teşvik ettiği gibi, birçok alanda da yazı faaliyeti oluşmuştur. Bu durum çok sayıda katip ve katiplik kurumunu ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu faaliyetlerin en önemlisi Kur'an'ın yazıya geçirilmesidir. Ayrıca hadisler, antlaşma metinleri, her türlü mektup, emânnâme, ıktânâme, alışveriş evrakları, talimatnâmeler, vasiyetnâme vb. metinler ve vesikaların yazımı da bu faaliyetler arasındadır.

Anahtar kelimeler: Okuryazarlık, okuma-yazma, Cahiliyye, Hz. Peygamber, katip, yazı

ABSTRACT

The Activities of Literacy in the Pre-Islam (Jahiliya) and Early Islam

This paper inspects the activities of literacy in the period of Jahiliya at first. In

---

* Bu makale "Hz. Muhammed (sas) ve Evrensel Mesajı Sempozyumu (26-28 Mayıs 2007 - Çorum)"na sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. (hanefim@atauni.edu.tr, hanefim@yahoo.com)

this period, contrary to the common view, the number of illiterate people virtually wasn't so high. However it must be overlooked that the needing to literacy is too little. Besides the writing only is for helping to memorize.

The Prophet Muhammad makes the literacy widespread a short time. So that the proportion of literates has increased in such a period. The primitive writing material has not limited the desire of literacy of people. The Prophet Muhammad has encouraged the literacy and made the document written in many fields. This case has caused clerkship foundation and so many clerks to appear. The most important of these writing activities is writing of Quran. The writing of Hadith, document of pacts, all kinds of letters, documents of shopping, regulations book, testaments, letters of immunity, and letters of fief, etc. are among these write activities.

Key words: *Literacy, literate, pre-Islam (Jahiliya), Prophet Muhammad, clerk, writing*

Bu makalede İslam öncesi dönem Mekke'sinde okuma yazma ve eğitim faaliyeti ile okur-yazarlık geleneğine değindikten sonra aşağıdaki konuları ele almaya çalışacağım: Hz. Peygamber devrinde okur-yazarlık; okur-yazarlar; okuma ve yazmanın Kur'ân ve hadis yazma faaliyetlerindeki tezahürü ve Kur'ân'ın metinleşme süreci ile hadis yazımı ve bunun okuma-yazma ile olan ilgisi; yazı malzemeleri; yazım konusu olan antlaşma metinlerinin ve mektupların yazımı ve Hz. Peygamber'in katipleri gibi okuma-yazma alanları ve ilgili bazı faaliyetler.

GİRİŞ

Asr-ı Saadette okuma-yazma problemleri ile ilgili olarak tâ baştan beri dikkatimizi çeken ve başkalarının da cevabını bulmak istediği bir takım sorular olmuştur.

Bu soruların başında, Cahiliye dönemi toplumundaki okuma-yazma ile okuryazarların bildirildiği rivayetlerin tatminsizliği gelmektedir. Bu rivayetin en önemli olanı Belâzûrî'den gelen 17 kişinin okuma-yazma bildiğine dair olan bilgidir. O, ilave rivayetlerle sayıyı 24'e çıkarırken, sonraki kaynaklar da genellikle aynı isimleri zikretmektedirler ki, Kalkaşandi de bunlardan biridir. Bu rivayetlerin şüphe uyandırmasının sebepleri tartışılabilir olmakla beraber, ikisine dikkat çekmek istiyoruz. Birincisi, Cahiliye döneminde okuma-yazma bilen bu 17 (veya 24) kişinin 2 (veya 5)'inin kadın olması; diğeri ise Kur'ân'ın, kitap, kalem, mürekkep, kâğıt, tomar

gibi okuma-yazma terimlerini bolca kullanmasıdır. Öyleyse ya çoğu kez yapıldığı gibi, Cahiliye dönemine karşı duyulan bir önyargının sonucu olan karalama ile miktarda kısıtlamaya gidilmiştir veya gerçekten okuryazar oranı bu kadar ise, toplumun edebî ve ilmî dünyasında yazının yeri yok denecek kadar azdır.¹ Eğer ikinci kısmı kabul ederek, toplumun sözlü geleneğini gündeme getirirsek, bu sefer Kur'ân ve hadislerin yazılmasına dair olan rivayetleri de bu doğrultuda anlamlandırmanın tutarlı olması gerekmektedir. Hâlbuki durumun böyle olmadığı aşağıda gösterilecektir. Takdir edersiniz ki, her yeninin kabulü, eskinin 'ötekileştirilmesi', küçümsenmesi ve hatta aşağılanması beraberinde getirdiği için, klasik kitaplarımız da Kur'ân'ın getirdiklerinin daha iyi anlaşılması ve Resulullah'ın yaptıklarının daha iyi gözükmeleri için, cahiliyeye belli bir kılıf ve misyon biçerek onu 'tarif' etmişler, biçimlendirmişlerdir. Cahiliye dönemine ideolojik bakış onunla ilgili bir takım bilgilerin öne çıkmasına, bazı bilgilerin örtülmesine ve bazı hususların da göz ardı edilmesine yol açmıştır.

Bu soruların arasında, aşağıda kısaca tartışmaya çalışacağımız, Hz. Peygamber'in en önemli ve temel görevlerinden biri olan Kur'ân'ın korunması ve bu bağlamda Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi problemi, en fazla önem arz eden ve çok ciddi bulduğumuz bahistir. Yine bu bağlamda ele alınması gereken ciddi bir problem de yazı malzemesidir. Kur'ân'ın yaklaşık dörtte üçünün Mekki olduğu malumdur, buna göre eğer bu miktar Mekke'de yazıya geçirilebilirdiyse -ki genel olan bu kanaati de netleştirmek durumundayız- bu metin Medine'ye nasıl ve neyle taşındı ve bu konu neden kayıtlara girmemiştir? Maalesef bu son sorulara cevap bulmamız mümkün olmamıştır.

Resulullah'ın, nazil olan her ayeti anında veya uygun bir zamanda vahiy kâtiplerine yazdırdığı ve bu hususta titizlik gösterdiği malumdur. Fakat surelerin aralarına girmesi gereken kısımlarını, ayetler nazil olduğu esnada ilgili yerlerine nasıl yazdırmaktaydı? Eğer bu yazdırma işi, ezberletme tarzındaysa, tabii ki, diyecek bir şey bulunmayacaktır. Ancak eğer gerçekten yazdırılıyorsa, şu sorulara cevap bulmak durumunda olduğumuzu düşünmekteyiz: Önce bu metinler müsvedde olarak yazıya

---

¹ Bkz. Neşet Çağatay, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, Ankara, 1989, s. 141; Abdulkadir Yılmaz, **Hat Sanatında Satır Sistemi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1996, s. 5-6; İsmail Demir, **Hâtim et-Tâi, Hayatı Eseri ve Edebî Kişiliği**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2002, s. 23-24

geçiriliyor, daha sonra da ilgili yere mi kaydediliyordu? Eğer böyleyse bu işleri, nasıl bir metin üzerinde gerçekleştirmekteydiler? Mesela günümüzde bilgi fişi veya bilgi kartları gibi küçük kâğıtlara yazdığımız gibi, çeşitli malzemeye yazılan ayetler alt alta yerleştirilerek daha sonra mı yazıya geçiriliyordu veya daha başka bir teknik mi kullanılıyordu. Yoksa Resulullah, daha sonraları nazil olacak ayetler miktarınca kâğıtlarda/yazı malzemesinde boşluk bırakılarak, ayetler nazil oldukça oraya mı ekletmekteydi?

Bu esnada cevap bulunması gereken diğer bir konu da tabii ki, yazı malzemesidir. Çünkü eğer yazı malzemesi bahsedildiği gibi, kemik, taş, deri vb. malzemeden ibaretse -ki öyle olduğunda şüphe yok gibidir- yukarıdaki işlemin yapılmasının daha da zor olacağını idrak edebiliriz.

Tabii ilk dönemde hadislerin yazıya geçirilmesiyle alakalı konular ve bazı iddialar göz önüne alınınca, mesele burada da daha çıkmaza girmektedir. İleride değinilecek olmakla birlikte, yazının biçiminin de aydınlatılmasının gerektiğine inanmaktayız. Yani Resulullah'ın henüz gelişmemiş olduğu iddia edilen bir yazıyı nasıl olup da herkesin kabul edebileceği bir veya birkaç kıraate dönüştürecek şekilde yazabildiği de aydınlatılmalıdır. Hem kendisi ümmi(!) iken ve hem de kâtipleri yazı, imla ve malzeme açısından yoksul iken... Ancak bu devrede, yazıyla yazılmış metinlerin okunuşunda, türlü ihtimallerden kastedilen şekli seçmek mümkün olabiliyorsa da, uzun ve güç metinlerin doğru okunması için, metnin önceden bilinmesinin herhalde zaruri olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu haliyle yazı ancak, hafızaya yardımcı bir vasıtaydı. Yazının ıslahı için alınan tedbirler daha ziyade mesahife tatbik edilmiş, dil ve edebiyata dair metinlere hiç değilse iki asır sonra geçebilmiştir.²

Yine ele alınması gereken diğer bir konu da 'Arza', bilhassa Zeyd b. Sabit'in de hazır bulunduğu 'Arza-i Âhire'nin anlaşılır kılınmasıdır. Anlaşılır kılınabilir mi, bilmiyoruz, ancak, Zeyd b. Sabit'in o esnada hazır bulunması, Resulullah'ın okuyuşunu dinlemesinin Cebrail'e dinletme olduğunu anlaması ve kendisinin veya rivayetin buna şahit kılınması da Peygamber-Melek münasebeti açısından aydınlatılması gereken konulardandır.

---

² Bkz. Nihad M. Çetin, "Arap" maddesi, **DİA**, III,278

Kur'ân gibi bir harikayı vücuda getiremeyeceğini iddia edebilmek için, Resulullah'ın okuma-yazma bilmediğini savunmanın ve hâlen bununla övünmenin, savunulması güç bir anlayışın eseri olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Kur'ân, okuryazarlığın her türlüünü bilenlere, geçmişte ve günümüzde meydan okumuşken; ve Resulullah okuma-yazma bilse bile, yine de onu uyduramayacakken; veya okuma yazma bilmesinin Kur'ân gibi bir mucizeyi getirmesine mani olmadığını göz ardı etmek mümkün değilken bile, bir takım gereksiz savunma ve iddialarda bulunulmuştur.

Kur'ân'ın doğrudan doğruya okuma-yazma ürünü bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu durumda Kur'ân'ın, günümüzdeki gibi değil, sözlü toplumun metninin yazıya geçirilmiş olarak algılanmasını doğru bulmaktayız.³ Kur'ân'da "okumak=karâe" fiili türevleriyle birlikte 87 defa geçerken, "yazmak=ketebe ve emlâ" kelimeleri türevleriyle birlikte 320 defa geçmektedir. Tabii ki, Kur'ân çağdaşlarının okuma-yazmadan kastettiği anlam ve onların zihinlerinde çağrışım yapan karşılık, günümüz insanınıninkiyle aynı değildir. Onlar temel olarak, anlama, ezberleme ve hitabetin uyandırdığı heyecanın icraya dönüşmesi şeklinde anlıyorlardı.

Tabii ki, burada ele alacağımız meselelerin çok olması ve bunların gündeme getirilmesinin de, problemlerin halledilmesi anlamına gelemeyeceği açıktır. Ben öncelikle bunların, sadece ve sadece bizim, yani Müslümanların problemi olduğunu ve bunların doğrudan ve mutlaka bizim tarafımızdan halledilmesi gerektiğini hatırlatmak istiyorum.

Burada, yukarıda sıraladığım meseleleri sırasıyla ele almak istiyorum. Ancak konu gereği bazen iç içe geçişlerin olmasının da, kaçınılmaz olarak karşılaşacağım bir problem olduğu malumdur.

Başlığımız hakkında yapılmış tek çalışmanın Şakir Gözütok'un çalışması olduğunu, konu hakkında müstakil başka çalışmaların yapılmadığını belirtmek istiyorum. Diğer yandan Kur'ân tarihi, hadis tarihi ve siyerle alakalı bir kısım kitaplarda konumuzu içeren malumatlar yer almaktadır. Ayrıca Cahiliye ve Hz. Peygamber devrinde yazı ve yazının tarihi seyri hakkında yapılmış iki çalışmadan ve

---

³ Sözlü toplumun metninin yazıya geçirilişi ve sözlü kültürün özellikleri için Bkz. Walter Ong, **Sözlü Kültür Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi**, Ankara, Metis Yay., 3. baskı, 2003, s. 17-28, 46-96

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin "Arap" maddesinden de bahsetmek durumundayım ki, bu çalışmalar makalemizde kullanılmıştır.

CAHİLİYE DÖNEMİNDE OKUR-YAZARLIK VE İLGİLİ GELENEK

Araplar buldukları bölge itibarıyla hem birbirleriyle hem de komşularıyla ve ticarî münasebetlerinden dolayı da uzak beldelerle sıkı ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu ilişkiler sonucunda Araplar, kendi tecrübeleri ve kaynaştıkları diğer kültürler yardımıyla birçok ilim, marifet ve maharet elde etmişlerdir. Bu ilimler şu şekilde sıralanabilir: nücûm (astronomi, astroloji), tarih ve esâtîr, ensâb, dil, şiir ve nesri kapsayan edebiyat, envâ ve mehâbbu'r- riyâh, tıp, hayl, zecr, tâbir, ferâset, kehânet, arâfet, iyâfet ve kıyâfet.⁴

Hicaz bölgesi Araplarının geçim kaynağı genellikle hayvancılık ve ticaret olduğu için yaşam tarzları da ona göre ve tamamen veya kısmen göçebe idi. Bu göçebe hayatın meydana getirdiği zaruretler neticesinde cahiliye Arapları develerinin üzerinde uzun yolculuklara çıkarken darb-ı meseller, ninniler vb. nazım türünden şeyleri belli bir usulde okurlardı. Gerek develerin üzerinde sallanmaları sonucunda oluşan ölçüler, gerekse develerini hızlı veya yavaş sürmelerine göre değişen ölçüler, Arapların şiir vezinlerini keşfetmeleri ve şiirde söz sahibi olmaları sonucunu doğuran etkenlerdendir. Şiir, bunun neticesi olarak da şair, Arap'ın her şeyiydi. Arapların en asilinden tutun da en fakir ve mecnununa kadar şiir bilmeyen bir şahıs yoktu. Bir kavmi aşağılayan, rezil eden, onu göklere çıkaran ve kavimler üstü bir statüye koyan da şiirdi. Şiir, bazen savaş başlatıcı bir sebep olurken, bazen de başlamış savaşları durdururdu. Kısacası şiir, Arapların siyasî, tabiî, maddî ve manevî her çeşit yaşamlarının tam ortasında yer alıyordu. Şiirsiz Arap, Arapsız şiir düşünmek imkânsızdı.

Sözlü olan eski Arap nesrinin tümüyle günümüze ulaşmamasının sebebi, eski devirlerde kendisine gereken önemin verilmemesi, buna ihtiyaç duyulmaması, yazılı hale getirilmemesi ve vezinli, kafiyeli olmamasıdır. Arap edebiyatının esasını teşkil

---

⁴ Bkz. Corcî Zeydan, *Târîhu't- Temedduni'l- İslâmî I-V*, Menşûrâtu Dâri Mektebeti'l- Hayâh, Beyrût, tsz., III,11-41 (Ayrıca bkz. *İslam Uygarlıkları Tarihi I*, haz. ve neşr. Nejdet Gök, İstanbul, 2004, I,549-605); Mahmud Esad Seydişehrî, *İslâm Tarihi Tarih-i Dîn-i İslâm*, yay. haz. A. L. Kazancı-O. Kazancı, İstanbul, 1983, s. 170-182; Çağatay, s. 140-150; Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002, s.13

eden eserler arasında şunlar sayılabilir:

1. Şiirler,
2. Hutbeler,
3. Darb-ı meseller,
4. Tarihi rivayetler, menkıbeler,
5. Önemli olaylar (eyyâm),
6. Masallar, hikayeler,
7. Hikem,
8. Vasiyyet (tek kişiye yapılan hitap türü)

Cahiliye devrinde şiir ve hitabet, Araplarda çok ileri bir seviyede idi. Arap şiiri oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Araplar şiirlerini okumak ve şiir dalında müsabaka yapmak için, muhtelif yerlerde ve muhtelif zamanlarda kurulan panayırları da kullanırlardı. Bu panayırlar ticaret kadar sosyal ve edebî sohbetlerin yapıldığı bir yerdi. Panayırlarda yapılan şiir müsabakalarında, müsabakayı kazanan şairlerin şiirleri Kâbe'nin duvarına asılırdı. Ayrıca saf ve fasih Arapçanın bulunduğu mekan olarak badiyenin de dil eğitimi açısından önemini hatırlatmak istiyoruz.⁵

Arap yazısının ilk kullanımı ve Arap yarımadasına yayılması hakkında klasik kaynaklarımızda bir takım rivayetler vardır. Buna göre Arapça yazıyı ilk yazanlar üç kişidir. Bunlar, Merâmîr b. Mürre, Eslem b. Sidre ve Âmir b. Cüdre (Cedre)dir. Merâmîr şekilleri bulmuş, Eslem harflerin bitişik ve ayrı durumlarını göstermiş, Âmir ise harekelemeyi ortaya koymuştur. Bu şahıslar aynı zamanda Arap hecelerini Süryani hecelerine kıyas etmişlerdir. Önce Enbar halkından bazı kimseler, onlardan yazıyı öğrenmişler, daha sonra da Hire halkı, Anbar halkından yazıyı öğrenmiştir. Dumetü'l-Cendel emiri, Ukeydir b. Abdülmelik b. Abdullah el-Kindî ve Bişr b. Abdülmelik sık sık Hire'ye gelir, orada bir müddet kalırlardı. Bişr, Hire halkından yazıyı öğrendi. Bir gün Bişr, bazı işleri için Mekke'ye geldiğinde, Süfyân b. Ümeye ile Zühre b. Kilâb onun yazı yazdığını gördüler ve yazıyı kendilerine de öğretmesini istediler. Bişr de o ikisine önce heceyi öğretti, sonra da yazıyı gösterdi, onlar da

---

⁵ Bkz. Zeydan, III,24-41 (çev. 1.579-605); Mahmud Esad, s. 182-217; Huart, Clemant, **Arap ve İslam Edebiyatı**, çev.: Cemal Sezgin, Ankara, tsz., s. 10-40; Nihad M. Çetin, **Eski Arap Şiiri**, İstanbul, 1973, s. 9-17; Aysel Ergül, **Cahiliye Döneminde Şiir ve Kadın Şairler**, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991, s. 14-28; Gözütok, s. 14, 60-64

okuma-yazmayı öğrendiler. Başka bir rivayete göre, Bişr b. Abdilmelik, ticaret için Irak beldelerinde bulunduğu bir esnada Harb b. Ümeyye ile aralarında arkadaşlık oluşmuş ve bu sayede Harb, Bişr'den yazı yazmayı öğrenmişti. Sonra Bişr onunla Mekke'ye gelmiş ve Harb'ın kızı Sahba ile evlenmişti. Mekkelilerden de bir grup ondan yazı yazmayı öğrendiler. İşte okur-yazarların çoğunun Kureys'te bulunması bu yüzdendir.⁶

“Klasik Arapça tabiriyle, bugün mevcut en eski edebî metinlerde, Kur'ân-ı Kerim'de ve hadiste gördüğümüz, daha sonraları da Arapçanın yayıldığı yerlerde din, şiir, edebiyat ve ilim dili olarak ana çatısı değişmeden devam eden, lehçeler üstü Arapça kastedilir.”⁷ İşte bu Klasik Arapçanın doğuşu miladî III. asrın sonu ile IV. asrın başlarına dayanmaktadır.⁸ Kadim şairlerin (cahiliyyûnun, muhadramûn ve İslamî devrin ilk şairlerinin) şiirleri, Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in ve ilk halifelerin resmi muhaberâtı, hadis, eyyâmü'l- Arab'a dair mensur parçalar ve emsal, klasik Arapçayı temsil eden metinlerdir.⁹ Bununla birlikte biz, cahiliye devrinin sonları ile İslam'ın doğuşu sırasından günümüze intikal eden herhangi bir vesikaya halen malik değiliz. Halbuki tarihî kaynaklarda okuma yazma bilen bazı simalar ve belgeler hakkında açık kayıtlar vardır. Mesela İbnü'n- Nedim'in bildirdiğine göre,¹⁰ Me'mûn'un kütüphanesinde Hz. Peygamber'in cediti Abdülmuttalip b. Hâşim'in hattıyla bir vesika mevcuttu.¹¹

“İslamiyet'ten önce Araplar arasında yazı, herhalde sanıldığından çok kullanılıyordu. Nitekim bu devrede Musevîlerin ve Hıristiyanların elinde İbranî ve

⁶ Bkz. Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, **Subhu'l- A'sâ fi Sinâ'ati'l- İnşâ**, Beyrut, 1407/1987, III,13-14; İbn Nedim, Muhammed b. İshak, **el-Fihrist**, Kahire, Matbaatu'l- İstikâme, tsz., s. 12-14; el-Alusî, Seyyid Mahmud Şükri el-Bağdadî, **Bulûğu'l- Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l- 'Arab I-III**, Mısır, 1342, III,367-370; el-Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabbar Davud el-Bağdadî, **Fütûhu'l- Buldan**, çev.: Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 690-691; M. Bedrettin Yazır, **Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli I**, neşr. Uğur Derman, Ankara, 1981, 2.baskı, s. 53-54; Zeydan, III,58-64 (çev. 1,634-643); Muhammed Hamidullah, “Allah'ın Elçisi ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı”, **İslami Araştırmalar**, Mayıs 1988, cilt: II, sayı: 7, s. 96; Ali Aktan, “Arap Yazısının Doğuşu, Gelişmesi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi”, **İslami Araştırmalar**, Mayıs 1988, cilt: II, sayı: 6, s. 62-63; Çağatay, s. 141-142; Gözütok, s. 18-30

⁷ Çetin, “Arap” maddesi, III,282

⁸ Bkz. Çetin, “Arap” maddesi, III,276

⁹ Bkz. Çetin, “Arap” maddesi, III,283

¹⁰ Bkz. İbn Nedim, s. 13-14

¹¹ Bkz. Çetin, “Arap” maddesi, III,276

Süryanî dillerinde kitaplar bulunuyordu. Hatta bu arada bazı Arapça metinlerin bulunduğu da düşünülebilir. Bu dinî ve hikemî metinlerin dışında ticarî hesapların, alacak-vereceklerin yazıldığı vesikalar, köle mülkiyeti senetleri, şahıslar ve kabileler arasında yapılan antlaşmalara, emânlara dair vesikalar ve mühim vesileler için yazılmış mektuplar, mühür ve mezar kitabeleri vb. vardı. Miladî VII. asır başlarında Arap yazısı Enbâr ve Hîre'den sonra Hicaz da hissedilir bir üslup farkı kazanmış oluyordu.¹²

Belazurî,¹³ "İslam geldiğinde Kureyş kabilesinde yazı bilen on yedi kişi vardı" diyerek isimlerini zikrettiği zatlara diğer başkalarını da ilave eder ve ilgili rivayetleri verir. Çoğunu daha sonra Hz. Peygamberin kâtipleri arasında bulduğumuz şahıslar şunlardır:

1. Abdullah b. Ömer
2. Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh el-Amirî,
3. Abdullah b. Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye,
4. Aişe bt. Ebî Bekr (okur, fakat yazamaz olduğu da söylenir),
5. el-A'lâ b. el-Hadramî,
6. Ali b. Ebî Talib,
7. Beğî't b. Âmir b. Hâşim,
8. Cuhey'm b. es-Salt b. Mahreme b. el-Muttalib,
9. Eban b. Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye,
10. Eban b. Sa'îd b. Halid b. Huzeyfe,
11. Ebûbekr b. Ebî Kuhafe,
12. Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebia,
13. Ebû Mûsâ el-Eş'arî,
14. Ebû Seleme b. Abdilesed el-Mahzumî,
15. Ebû Selma b. Abdî'l-Eşhel,
16. Ebû Sufyan b. Harb b. Ümeyye,
17. Ebû Ubeyde b. el-Cerrah,
18. Ebû'l- Kays b. Abdimenâf,

---

¹² Çetin, "Arap" maddesi, III,276; Gözütok, s. 35

¹³ Belâzûrî, s. 691-693. Ayrıca Bkz. Kalkaşendi, III,14-15; Zeydan, III,60 (çev. I,636); Hamidullah, "Yazı Sanatı", s. 96

19. Fatıma bt. Hattab,
20. Habbab b. Eret,
21. Hafsa bt. Ömer b. el-Hattab,
22. Halid b. Sa'îd b. el-Âsî b. Ümeyye,
23. Harb. b. Umeyye,
24. Hâtib b. Amr,
25. Huvaytîb b. Abdiluzza el-Âmirî,
26. Kerîme bt. el-Mikdâd,
27. Mahreme b. el-Muttalib b. Abdimenaf,
28. Mansûr b. İkrime b. Âmir b. Hâşim,
29. Muaviye b. Ebî Süfyan,
30. Osman b. Affan,
31. Osman b. Sa'îd,
32. Ömer b. el-Hattab,¹⁴
33. Nadr b. Hâris,
34. Sa'îd (Hz. Ömer'in Eniştesi),
35. Sa'îd b. Halid b. Huzeyfe,
36. eş-Şifa bt. Abdillâh,
37. Şurahbil b. Hasene,
38. Talha b. Ubeydillâh,
39. Ümeyye b. Ebî's- Salt b. 'Avf
40. Ümmü Kulsûm b. Ukbe,
41. Ümmü Seleme (okur fakat yazamaz),
42. Varaka b. Nevfel,
43. Yezid b. Ebî Süfyan.

Medineli okur-yazarlar ise şunlardır:

1. Abdullah b. Revaha,
2. Abdullah b. Ubey b. Selul,
3. Abdullah b. Zeyd,

---

¹⁴ M. Hamidullah, Ömer'in, içinde sadece erkeklerin değil, kadınların da okur-yazar olduğu önemli bir aileden geldiğini söyler. Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi I-II**, çev.: Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul, 1991, 5. baskı, I,105

4. Abdurrahman b. Cebr b. 'Amr,
5. Beşîr b. Sa'd,
6. Ebû 'Abs b. Kesîr,
7. Enes b. Mâlik,
8. Evs b. el-Havlî,
9. Hudayr el-Kâtib,
10. Ma'n b. Adî,
11. el-Münzir b. Amr,
12. Râfi' b. Mâlik,
13. Sa'd b. er-Rebi',
14. Sa'd b. Ubâde,
15. Sa'îd b. Zûrare,
16. Süveyd b. es-Sâmit,
17. Ubey b. Ka'b,
18. Üseyd b. Hudayr,
19. Zeyd b. Sâbit¹⁵

Yukarıda sayılanlar, Mekke'nin kervan yolu üzerinde kurulmuş pazarlı ve kozmopolit bir şehir olduğu, Medine'nin ise Yahudilerle meskûn ve dışarıya açık bir şehir olduğu hakikati karşısında, İslamiyet'in zuhuru öncesi ve sonrasında Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sayısının sadece 24 kişi, Medine'dekilerin ise sadece 10 kişi olmasında bir yanlışlık olduğunu, bu ifadeleri garip bulmamanın mümkün olmadığını ortaya koymaktadır.¹⁶

Cahiliye devri Araplarının, okuma-yazma meselelerinde, komşuları Bizans ve İran'a nazaran; dış dünya ile ticarî münasebetleri sebebiyle Mekkelilerin de, Medinelilere nazaran daha ileri bir durumda oldukları kabul edilebilir.¹⁷ Buna rağmen bazı yerlerde okuma-yazma cehaleti o kadar yaygındır ki, bazen Hz. Peygamberin

---

¹⁵ Ayrıca Bkz. Gözütok, s. 32-50; İbrahim Canan, **Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti**, Cihan Yay., İstanbul, 1984, s. 27-30; Asım Köksal, **İslam Tarihi I-XVIII**, Şamil Yay., İstanbul, 1989, III,98, 153

¹⁶ Bkz. el-A'zamî, Muhammed Mustafa, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, çev.: Hulusi Yavuz, İstanbul, 1993, s. 3; Suphi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları**, çev.: M. Yaşar Kandemir, Ankara, 3. baskı, 1981, s. 10

¹⁷ Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdilşah Muhammed ez-Zührî, **et-Tabakatu'l- Kübrâ I-VIII**, Beyrut, 1960, II,22; Kalkaşendî, III,14

gönderdiği mektupları kabilelerde okuyacak adam bulunmadığı gibi, doğru dürüst sayı saymayı bilmeyenlerin çokluğundan bile bahsedilmektedir.¹⁸

İslam öncesi devrede gerek Mekke ve gerekse Medine'de okuma-yazma bilenlerin mevcudiyetini, ayrıca mektupların, önemli edebi metinlerin, kabileler arası antlaşmaların yazılarak mevsuk hale getirilmesinden de anlamaktayız.¹⁹

Alusî, yazı malzemesi olarak 'kırtas'ı, Arapların icat ettiklerini ve bugünkü kâğıdı ancak hicrî 120'li yıllarda kullanmaya başladıklarını iddia eder. Üzerine yazı yazmanın mümkün olduğu her malzeme, hurma yaprakları, düz hurma kabukları ve benzer şeyler onların nezdinde yazı malzemesi olarak kullanılmışsa da, ince deri, en çok kullandıkları yazı malzemesidir. Komşu olmaları sebebiyle Arapların yazı malzemelerini İranlılardan aldıkları; İranlıların, manda, sığır, koyun ve vahşi hayvanların tabaklanmış derilerine, beyaz ince taşlara, bakır, demir ve benzerlerine, düzgün ve yapraksız hurma dallarına, koyun ve develerin kürek kemiklerine yazı yazdıkları da iddia edilmektedir. Yine Alusî, Arapların okuma-yazma konusundaki durumlarını, dillerindeki kelimelerle örneklendirerek, yazı ve yazı aletlerine mahsus olarak konulmuş lafızlar ile onların lügatlerinde bulunan bazı kelimelerin, yazının Araplarda bulunmasının delillerinden sayılabileceğini ifade eder. Eğer onlar yazıyı tanımamış olsalardı, yazıyla ilgili lafızları da koyamazlardı. Bu lafızlardan bazıları şunlardır: Devât (hokka), melîk (hokka içerisine konan yün), midâd (mürekkep), unbûbe (kalemin açılmış hali), kitab, sahife, suhuf, kırtas, kalem, satır, harf, şekil, nokta, mihbere (mürekkeplik), muhrak, sifir ve esfar. Bir başka rivayete göre ise Araplar yazı malzemesi olarak, kamıştan yapılmış kalem, kömür tozu, 'sengi' denilen yapışkan bir madde ve kandil isinden meydana gelen mürekkep ile kağıt olarak 'rakk' denilen deri ve 'kırtati' denilen kumaş, taş levhaları, deve kemikleri ve çanak-çömlek kullanırlardı. Kırtas ve papirüs, Araplarda İslam'dan önce de biliniyordu. Kırtas

¹⁸ Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü Ahmed**, Kahire, 1913, V,68; Heysemî, Nureddin Ali b. Ebibekr, **Mecma'uz'- Zevâid ve Menba'u'l- Fevâid**, Beyrut, 1967, I,29, V,305; İbnü'l- Esîr, İzzuddin Ali b. Muhammed, **Üsdü'l- Gâbe**, Kahire, 1970, II,130, V,136; İ. Canan, **Pey. Okuma Yazma...**, s. 26-27

¹⁹ Bkz. Bu hususta tüm malzeme için mükemmel bir örnek olarak Bkz. Muhammed Hamidullah, **el-Vesâiuku's- Siyâsiyye Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri**, çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997. Ayrıca Bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdilmelik b. Eyyub el-Himyârî, **es-Sîretu'n- Nebeviyye I-IV**, nşr.: Mustafa es-Sekâ vdd., Beyrut, 1391/1971, 3. Baskı, I,124; İbn Nedim, s. 16-18; Çetin, III,276; İ. Canan, **Pey. Okuma Yazma...**, s. 27

kelimesi İslam'dan evvelki şiiirlerde de kullanılmıştır.²⁰

Yeri gelmişken kağıt ve benzeri yazı malzemesi hakkında da bilgi vermeyi uygun görmekteyiz:

İnsanların kullandığı ilk yazı malzemesinin kilden tabletler olduğu kabul edilmektedir. Bu tabletlerin yanında, tesviye edilmiş taş, tahta, kurşun, kalay, tunç, pirinç, fildişi ve kemik levhaların da yazı için kullanıldığı bilinmektedir. Ancak gerek yazmanın gerekse bunları taşımamanın zorluğu insanları yeni arayışlara sevk etmiş, böylece Mısırlılar, milattan önce 4000'de Nil kenarında yetişen 'papirüs' bitkisinden (cyperus papyrus) kâğıt benzeri bir yazı malzemesi elde etmeyi başarmışlardır. Nitekim Batı dillerinde kâğıt karşılığında kullanılan 'paper', 'papier', 'papel' kelimeleri, Grekçe ve Latince'deki 'papyrus', 'papyros'tan gelmektedir. Bu kâğıtlar, kabuğu soyulmuş papirüsten kesilen ince şeritlerin su ile ıslatılarak düz bir tahtada yan yana dizilmesi ve üstüne buna çapraz ikinci bir dizi konup nişasta içeren özünün yapışkanlığı sayesinde, yassı geniş bir taşla dövülerek yapıştırılıp güneşte kurutulmasından elde edilmiştir. Bunlar, deniz hayvanları kabuğu veya fildişinden yapılmış mühre ile perdahlanır, mürekkebin dağılmaması için birkaç defa zamk mahlûlüne batırılıp kurutulurak terbiye edilirdi. Milattan önce V. yüzyılda yaşamış olan Herodotos birçok milletin yazı için deri kullandığını kaydeder. Batlamyuslar'dan Epiphanes'in Bergama'ya koyduğu papirüs ambargosunun ardından burada yazı için özel bir şekilde terbiye edilen deri kullanılmış, daha sonra bu malzemeye 'Bergama işi' anlamına 'pergamen' denilmiş, kelime zamanla 'parşömen' şeklini almıştır. Bu malzeme daha çok, keçi ve koyun derisinin üzerindeki yün veya kılın kazınıp birkaç gün kireçli suda bekletilmesinin ardından sünger taşı ile perdahlanarak elde edilirdi. Pavlus'un Timoteos'a İkinci Mektubu'ndan da (4/13) anlaşıldığı gibi değerli kitaplar dayanıklılığı sebebiyle bu tür deriye yazılırdı. Araplar, üzerine yazı yazılan beyaz ince deriye 'rakk' diyorlardı. Nitekim Kur'an'da 'rakk' kelimesi zikredildiği gibi (Tûr 52/2-3), 'tomar denilen büyük kağıt' anlamında 'sicil' de geçmektedir (Enbiya 21/104). Araplar kâğıda esas olarak 'kırtas' (kurtâs, kartâs), beyaz sayfa veya parşömene 'mührak' ve

---

²⁰ Bkz. el-Kettânî, Muhammed Abdu'l-Hayy, **et-Terâtibu'l-İdâriyye, Hz. Peygamberin Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar I-III**, çev.: Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, I,206-207; Alusî, III,378, 380-384; el-A'zamî, **Hadis Edebiyatı**, s. 179-180; M. Zeki Canan, **İslam Tarihi**, İstanbul, 1977, s. 94

'varak' derler. Kelime Kur'ân'da 'kitap yazılan kâğıt' anlamında geçer (En'am 6/7, 91). İkiyüzyıl geriye götürülenler olsa bile genellikle kâğıdı, milattan sonra 105'te Çin'de 'Ts'ai Lun'un icat ettiği kabul edilmektedir. Çince kağıt manasına gelen 'ku-chih' (ku-şi) kelimesi bazılarına göre Çince'den Farsça'ya, oradan da Arapça'ya geçmiştir. Berthold Laufer kelimenin Uygurca 'kağat' veya 'kağas'tan geldiğini söyler. Ona göre bazı Türk lehçelerinde kağıt karşılığı yer alan 'kağat', 'kağaz' gibi kelimeler Türkçedir. Bazı Türk boylarında 'kağas'ın 'ağaçkabuğu' anlamına gelmesi, Kaşgarlı'nın bu manada 'kadız' (kazız) kelimesini vermesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Milattan sonra V. yüzyıldan itibaren Çin'de yaygın olarak kullanılan ve ithali zor olduğu için Sasanîler döneminde sadece bazı devlet belgelerinin yazımında kullanılan Çin kâğıdı, deniz yoluyla Japon adalarına, Orta Asya üzerinden İpek yolunu takip ederek İran'a gitmiştir. Çinlilerin, Göktürklerin zayıflamasıyla tarım havzasına bir süre hâkim oldukları sırada bölgede kâğıt sanatını geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Yakınoğdu'da ilk kağıt imalathanesi Harunürreşid döneminde 178/795 yılında Bağdat'ta açıldı. Bermekiler'den Horasan Valisi Fazı b. Yahya'nın önerisiyle kurulan bu imalathanenin benzerleri daha sonra Şam, Trablusşam, Hama, Yemen ve Mısır'da da faaliyete geçti.²¹

Son olarak Varaka b. Nevfel gibi Arapça dışında diğer dilleri bilen kişilerin olduğundan bahsedildiğini²² de hatırlatmak istiyoruz.

Yine çok az olmalarına rağmen İslam'ın zuhurundan önce de Arap yarımadasında okuma-yazma öğretimi için kullanılan kütâbların varlığından söz edilmektedir.²³ Kız ve erkek talebelerin beraberce okuma-yazma öğrendikleri bu yerler Mekke, Taif, Enbar, Hire, Medine ve Dumetu'l- Cendel gibi şehirlerde ve Huzeyl kabilesi elinde bulunuyordu. Şiirler, antlaşmalar, bazı önemli olaylar, mektuplar ve bonular gibi oluşturulmuş metinleri biliyoruz. Ayrıca 'Daniel'in Kitabı' şeklindeki metinlerden de bahsedilmektedir.²⁴

²¹ Bkz. Osman Ersoy, "Kağıt" maddesi, *DİA*, XXIV,163-164

²² Bkz. İbn İshak, Muhammed b. Yesâr, *Siretu İbni İshâk*, tah.: M. Hamidullah, Konya 1981. s. 94; İbn Hişam, I,203; Diyarbekri, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l- Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefis I-II*, Beyrut, tsz., Müessesetu Şa'bân I,412

²³ Bkz. el-A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, s. 3; Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul, 1983, s. 33; Gözütok, s. 57-60; Nâsırüddin el-Esed, *Mesâdiru's- Şi'ri'l- Câhili ve Kıymetuhâ't- Târihiye*, Beyrut, 1988, 7. baskı, s. 51

²⁴ Bkz. el-A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, s. 3-4

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE OKUMA-YAZMA

Resulullah'ın risaletinin Mekke dönemi boyunca eğitim ve tebliğ mekanı olarak kullanabildiği hususî ve daimî yer, kendi evi ve bazen arkadaşlarının evi dışında, malum olduğu üzere, 'Dâru'l- Erkam'dır. Erkam'ın Evi'nin davet merkezi olarak seçilmesini bisetin ilk yıllarına hasredenler olmasına rağmen, doğru rivayetler, bunun dördüncü yılda olduğunu işaret etmektedir.²⁵ Çünkü ilk yıllarda Erkam'ın evinin kullanılmasını gerektirecek bir ortamın olmadığı kanaatindeyiz. Burada toplanıp sadece bilgilenme ve yakınlaşma için konuşuluyor, ayetler ezberlenmeye çalışılıyor ve inen ayetlerden herkes haberdar ediliyordu. Tabii böyle bir gerekçe için evin birinci yıldan itibaren de kullanılabilirdi iddia edilebilir. Bu durumda Erkam'ın evinin sonradan gördüğü fonksiyon olarak karargâh ve gizlice bir araya gelinen bir sığınma evi olmak yerine, oturup konuşulan, sohbet edilen eğitim ocağı ve Kur'ân öğretim merkezi olarak görülmesi gerekmektedir. Hamidullah da, işkence ve eziyetlerin artışı üzerine Erkam'ın evinin seçildiğini ve evin hem tebliğ ve hem de eğitim maksatlı kullanıldığını söyler.²⁶

Resulullah'ın Mekke döneminde aşağıda ifade edeceğimiz gibi, Kur'ân'ın yazılması dışında herhangi bir okuma-yazma faaliyetinde bulunmadığını söyleyebiliriz. Ancak asıl yazı faaliyetleri Medine'de başlamış ve yazma işleri ayrıca burada bir de resmiyet kesbetmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in resmi yazılarında mühür kullandığını da belirtmekte yarar görüyoruz.²⁷

Asr-ı Saadet'te şu alanlarda yazıya ihtiyaç duyulmuştur:²⁸

1. Kur'ân vahiylerinin yazılması,
2. Siyasî yazışmalar (Saldırmazlık Antlaşması),²⁹

²⁵ Bkz. Kasım Şulul, **İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi**, İnsan Yay., 2003, s. 475-476; Asım Köksal "Darülerkam", maddesi, **DİA**, VIII,520; Köksal, **İslam Tarihi**, III,202-204

²⁶ Bkz. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I,98

²⁷ Bkz. Kettâni, I,253-257; Hamidullah, **Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Munebbih**, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1966, s. 25; M. Tayyib Okıç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, İstanbul, 1959, s. 123

²⁸ Bu yazıların hemen hemen tamamına ait örnekler, M. Hamidullah'ın el-Vesâiku's- Siyasiye adlı eserinde bolca yer almaktadır. Ayrıca bkz.; İ. Canan, **Pey. Okuma Yazma...**, s. 61-62

²⁹ M. Hamidullah'ın 'Anayasa' olarak adlandırdığı bu metin, klasik kaynaklarda 'Sahife' adıyla

3. Nüfus sayımı,³⁰
4. Hükümdarlara mektuplar,³¹
5. Sulh ve ittifak antlaşmaları,³²
6. Emânnâmeler,³³
7. Alım-satım vesikaları,³⁴
8. Askere katılanların kaydı (sicil veya divan),³⁵
9. İmtiyaz vesikaları,³⁶
10. İktâ vesikaları,³⁷
11. Valiler ve komutanlara verilen emirname veya talimatnâmeler,³⁸
12. İstihbarat mektubu,³⁹
13. Zekâta ilgili açıklamalar,⁴⁰
14. İstek üzerine verilen vesikalar,⁴¹
15. Taziye mektubu vs mektuplar.⁴²

---

anılmaktadır. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 63-73, 113-137, 155 vd.; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 27

³⁰ Bkz. M. Tayyib Okıç, "İslamiyette İlk Nüfus Sayımı", **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, 1959, sayı: 7, s. 11-20; Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 73-75; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 28-29

³¹ Bkz. Hamidullah, **H. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu**, çev.: Mehmet Yazgan, İstanbul, 1990, s. 73-161; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 39-40; Okıç, **Bazı Hadis Meseleleri**, s. 125; Abidin Sönmez, **Rasulullah'ın İslam'a Davet Mektupları**, İstanbul, 1984, s. 79-197

³² Bkz. Okıç, **Bazı Hadis Meseleleri**, 126-129; M. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 77 vd., 413-418; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 35; Abidin Sönmez, **Rasulullah'ın Diplomatik Münasebetleri**, İstanbul, 1984, s. 106-285

³³ Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 77-79, 111; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 29

³⁴ Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 349-350

³⁵ Bkz. el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Katipleri", çev.: Durak Pusmaz, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, I,369-371; Mustafa Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, IV,39-40. Divan-ı inşa, Resulullah'ın kâtiplerinin gelip oturdukları ve aynı zamanda yazdıkları yazışmaların saklandıkları yere de denmekteydi. Gözütok, s. 128

³⁶ Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 145-148, 405-413; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 29

³⁷ Bkz. Okıç, **Bazı Hadis Meseleleri**, 126; Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 144-149, 173-174, 341 vd.; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 29

³⁸ Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 145-148, 216-219, 224-234, 424-430; Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 32

³⁹ Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 79 vd.

⁴⁰ Bkz. M. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 164, 182, 187, 190-191, 219-223; M. Hamidullah, **Hadis Tarihi**, s. 32

⁴¹ Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 58-59

⁴² Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's- Siyasiyye**, s. 419 vd.; İ. Canan, **Pey. Okuma Yazma...**, s. 70-72

16. Vasiyetnâme.⁴³

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber döneminde yazının kullanıldığı birçok saha vardır. Ancak biz bunlardan konumuz çerçevesinde önemli gördüğümüz birkaç sahayı açmayı düşünüyoruz. Ayrıca Muhammed Hamidullah'ın neşretmiş olduğu vesikalar arasında tümüne ait çok sayıda örnekler olmakla birlikte, fark edileceği gibi, biz sadece örnek olarak bazılarını dipnotta vermeyi uygun gördüğümüzü belirtelim.

Bisetin Mekke döneminde müşriklerin Müslümanlara karşı yürüttükleri ambargo metninin yazılarak Kabe'ye asılması, bilinen bir yazım faaliyetidir.⁴⁴ Bunun dışında Kur'ân yazım ve ezberi dışında yürütülmüş olan herhangi bir okuma-yazma faaliyetinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Okuma-yazma denince daha çok Medine dönemi akla gelmektedir. Bununla birlikte Mekke'de de Kur'ân'ın yazıldığına dair rivayetlere rastlamaktayız.⁴⁵ Ne zaman başladığına dair kesin bir tarih vermek mümkün olmamakla beraber, başlangıçtan itibaren olması muhtemel olan Kur'ân yazım faaliyetinin bir kısmı doğrudan Resulullah tarafından icra edilmişken, diğer bir kısmı da şahıslar tarafından yapılmıştır. Resulullah'ın yazdığını söylediğine dair rivayet şu şekildedir: Râfi' b. Mâlik ez-Zürakî, Resulullah'la Akabe'de karşılaştı ve isteği üzerine Resulullah, o zamana kadar nazil olmuş olan bütün ayet ve sureleri ona verdi. Râfi' de bunu Medine'ye getirerek, kavmini toplayıp onlara kendi mahalle mescidinde okudu. Bu mescid, içinde ilk Kur'ân okunan mesciddir.⁴⁶ Ferdi olarak yazılmış metinler için de en meşhur örnek, Hz. Ömer'in Müslüman oluşuyla alakalı rivayette yer alan Kur'ân metninin yazılmış olduğu sahifedir.⁴⁷

Kur'ân'ın Yazıya Geçirilmesi

Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'i korumayı üstlendiğini ifade eden, “zikri biz indirdik ve onu elbette biz koruyacağız” (Hicr, 15/9) ayeti, Kur'ân'ın Allah tarafından nasıl bir

---

⁴³ Bkz. Buhari, Ebî 'Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, **Sahîhu'l- Buhârî I-VIII**, İstanbul, el-Mektebetu'l- İslâmiyye, tsz., Kitabu'l- Meğâzî, 64/83, 4 ve 5. hadisler, V,137-138; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, II,1098-1099

⁴⁴ Bkz. İbn Hişâm, I,375-380; İbn Sa'd, I,208-210

⁴⁵ Bkz. Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, s. 41-42

⁴⁶ Bkz. es-Semhûdî, Nureddin Ali b. Ahmed, **Vefâu'l- Vefâ bi Ahbâri Dâri'l- Mustafâ I-IV**, tahk.: M. M. 'Abdulhamîd, Beyrut, 2. baskı, 1971/1393, III,857; M. Hamidullah, “Giriş”, **Aziz Kur'ân**, çev.: A. Hatip-M. Kanık, İstanbul, 2000, s. 37; Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, s. 43-44

⁴⁷ Bkz. İbn Hişâm, I,366-370; İbn Sa'd, III,267-271. Diğer ayrıntıların bir kısmı için, yukarıdaki maddelerde verilen dipnotlara bakılabilir.

korunmayla günümüze kadar getirildiği konusunu canlı olarak gündemde tutmuştur. Bu hususta müstakil bir eser kaleme alan Hasan Elik, çalışmasında,⁴⁸ Kur'ân'ın, vahiy meleği, peygamber ve peygamber sonrası beşerî unsurlarla korunmuş olduğunu iddia etmektedir. Hem mantikî süreç ve iddialar açısından, hem de delillendirmeler açısından yeterli ve orijinal bulduğumuz bu eser, gündeme getirilen tüm hususları geleneksel ve çağdaş yaklaşımlarla ele almakta ve ilgili tüm konu ve kavramları tartışmaktadır. İslam âlimlerinin konuyla ilgili görüşleri arasında yer alan 'nüzul öncesi ve nüzul aşaması' esnasındaki koruma hakkındaki iddialardan levh-i mahfuz, mushaf, Beytü'l- 'İzze, diğer kitaplar ile şihâb ve târik yıldızı gibi konuları ele alan yazar, bunların aslında Kur'ân'ın korunmasıyla ilgili kavramlar olduğunu ve Arapların inançlarına bağlı olarak anlaşılması gerektiğini iddia eder. Kur'ân'ın yeryüzündeki korunması hakkında İslam alimlerinin iddialarını, Garanik olayı ve peygamberlerin temennâsıyla irdeleyen yazar, Kur'ân'ın günümüze kadar muhafaza edilebilmiş olmasını, onun ilahî himaye altında olmasıyla değil, önce nebevî tedbirler ve daha sonra da sahabe ve sonraki nesillerin Kur'ân'ın tahriften korunmasına yönelik olarak sürdürdükleri kesintisiz etkinlikler sayesinde olduğunun anlaşılması gerektiğini iddia eder.

Hasan Elik, Resulullah'ın, Kur'ân'ın muhafazası konusunda 'Kıraat', 'Hifz', 'Kitabet' gibi o güne kadar örneği görülmeyen tarzda metotlar uygulamasaydı, belki de bugün elimizde tahriften uzak bir Kur'ân'ın bulunmayacağını söyledikten sonra, Resulullah'ın diğer peygamberlerden üstün yanlarından birinin de, vahyolunan kitabı en sağlam usullerle tespit ve muhafaza etmiş olmasında yattığını söylemektedir.

Buna göre Allah'ın, Kur'ân'ın korunmasını üstlenmesini, olağanüstü yollarla korumak manasına değil, olağan yollarla korunmuş olması şeklinde anlamalıdır. Allah, insanları bu işe musahhar kılmış ve koruma da bu sayede gerçekleşmiştir. Şöyle ki, Hz. Peygamber, vahiy gelince, kâtiplerinden birini çağırır ve ona, kendisine vahyedilmiş olan ayetleri kaydettirip yazı ile tespit ettirir. Kâtip yazı işini bitirince Resulullah ona yazdığı ayet metnini yüksek sesle okumasını emreder ve böylece şayet vahiy kâtibî yanlış, eksik veya ziyade yazmışsa düzeltme imkanı hasıl olurdu. Daha sonra da bunu erkeklere ve kadınlara ayrı ayrı okurdu.⁴⁹

⁴⁸ Hasan Elik, **Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine**, İstanbul, 1998

⁴⁹ Bkz. Sait Şimşek, "Asr-ı Saadet'te Kur'ân ve Sünnetin Anlaşılması", **Bütün Yönleriyle Asr-ı**

Ayrıca Hz. Peygamber her yıl Ramazan ayında Cebrail'in huzurunda o ana kadar nazil olmuş bulunan Kur'ân-ı Kerim metnini baştan sona tilavet ediyordu. Öyle ki, vefatına takaddüm eden Ramazan ayında Cebrail, Kur'ân-ı Kerim'i kendisine iki defa tilavet ettirmişti. Birçok kaynaklar ilave ederler ki, bu sonuncu mukabele esnasında vahiy kâtibî Zeyd dahi huzurunda bulunuyordu. Diğer bazı kaynaklar ise aynı huzurda başka kişilerinde bulunduğunu nakletmektedir.⁵⁰

Ayrıca Kur'ân'ın herhangi bir parçası nazil olduğunda, Resulullah'ın okuma-yazma bilen sahabilerden birini çağırıp, evvelce nâzil olmuş bulunan ayetler topluluğu içinde nereye yerleştirileceğini bizzat gösterdikten sonra inen ayet veya ayetleri yazıyla tespit ettirmektedir. Hz. Peygamber ayetlerin iniş sırasına göre mekanik bir tedvin (yazıyla tespit) hareketine girişmemiş; yaptığı düzenleme ve sıralamada, Kur'ân-ı Kerim'in kendine has üslubu içinde, inen kısımlara mantıkî bir devamlılık, tutarlı bir gelişip açılma sağlamak istemiştir.⁵¹

O devirde kağıt ve kolaylıkla yazmayı sağlayacak yazı malzemesinin henüz mevcut olmamasından dolayı, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Hicret öncesinde Mekkelî Müslümanlar ve aynı şekilde de sonradan Medinelî Müslümanlar, bulabildikleri yazı vasıtaları üzerine kendileri için özel ayet nüshaları çıkarıyorlardı: Parşömen (yazı için özel deri) parçaları ve tabaklanmış deri, tahtadan yapılmış tabletler, develerin kürek kemikleri, ayrıca ayetlerin kakılmak (hakkedilmek) suretiyle yazılabileceği bazı beyaz taş çeşitleri, hurma ağacı yapraklarının orta damarları, kırık seramik kap parçaları ve daha başka diğerleri...

Tabii olarak ilk devrin bütün Müslümanlarının aynı entelektüel yapı ve kabiliyette olduğunu düşünmek mümkün değildir. Gerçekçi bir kimse olan Resulullah, inen vahiylerden nüshalar edinmeleri hususunda istisnasız herkesi bir tutmadı. Bazılarının okuma yazması yoktu, bazıları hayatlarını kazanma hususunda pek meşgul, diğer bazıları da her gün inip gelen yeni vahiylerden haberdar olacak kadar Resulullah'ın oturduğu yere yakın yerlerde ikamet etmiyorlardı. Kaldı ki, bu vahiylerden bazılarının inişi, onun seyahat vb. halinde olduğu zamanlara da

---

Saadet'te İslam, I,209; Hayreddin Karaman, "Asr-ı Saadet'te İslam Hukukunun Oluşumu", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, III,41-42; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, II,697-698.

⁵⁰ Bkz. Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, s. 42-43.

⁵¹ Bkz. Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, s. 42.

rastlayabiliyordu. İşte bütün bunlar, hiç kimsenin, Kur'ân'ın tamamının yazılı metnine esasen sahip olamayacağını bize izah etmektedir. Daha Resulullah'ın sağlığında iken bile bazı yazılı parçalar bazı sahabilerde, yüzlercesi olmak üzere diğer bazı yazılı ayet veya sure parçaları da diğerlerinde bulunabiliyordu.

Diğer yandan Resulullah, günlük namazlarda okunabilmesi için Kur'ân metninin ezberlenmesinde de ısrar ediyordu. Bu noktada dahi Kur'ân metninin tamamının ezberlenmesinde bir mecburiyet getirilmemiştir. Bazıları bir kısım sureleri ezberliyor, diğer bazıları da başka bir kısmını; fakat aralarından Kur'ân'ın tamamını ezberleyenler⁵² de çıkıyordu.

İşle bu çift metot ve tedbir iledir ki, Resulullah, Kur'ân-ı Kerim metninin tamamının muhafazasını emniyet altına almak istedi; yani ezberlemek ve yazıyla tesbit yoluyla. Yazılı metinlerde vuku bulabilecek yanlışlar, ezberlenmiş metinler vasıtasıyla düzeltilebilecek ve hafızada meydana gelen noksan ve unutmalar ise yazılı metinlere müracaat etmek suretiyle tamamlanabilecekti. Kur'ân'ın bu şekillere bağlanmış bir okuyuş tarzı yahut dinî maksatlarla Kur'ân tilaveti, bütün hayat boyunca tatbik edilmiş ve bu, nesilden nesile geçerek günümüze kadar devam ettirilmiş bulunmaktadır.⁵³

Resul-i Ekrem'in dünya hayatı son bulduğunda, böylece Kur'ân-ı Kerim'in tamamı hem yazılmış, hem de birçok kişi tarafından ezberlenmiş durumda idi.⁵⁴

"İslam'ın ortaya çıkışı ile Arap yazısında gelişme ve ilerleme olduğu muhakkaktır. Bizzat Resulullah bunu teşvik etmiştir. Bedir'de şehit düşen Abdullah b. Said el-As'ı ve Ubade b. Samit'i yazı öğretmek üzere bizzat tayin etmiştir. Kadınlar için de Hafsa'yı görevlendirdiği nakledilmektedir.

Yazıda yaygın eğitimi, Medine'ye hicretten sonra ilk başlatan Hz. Peygamber'dir. Bedir gazvesinde Kureyş ve diğer kabilelerden 70 küsur kişi esir alınmıştı. Hz. Peygamber, fidye karşılığı onları serbest bıraktı. Fidyeyi veremeyenlere, Medinelilerin çocuklarından, her birinin on kişiye yazı öğretmeleri karşılığında onları serbest bıraktı.⁵⁵

---

⁵² Kettânî, I, 126-129

⁵³ Bkz. Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerim Tarihi**, s. 43-44

⁵⁴ Bkz. Karaman, III, 142.

⁵⁵ Bkz. İbn Sa'd, II, 22

Hız. Peygamber döneminde Medine'de bulunan çok sayıdaki mescid, yazı öğrenilmesi ve ilmin yazıya geçirilmesi için mektep olarak da kullanılmıştır. Böylece Medine, İslamî devrede yazının ilk gelişme merkezi olmuştur. Yazı, tedrici yolla anında Medine'den Müslümanların elinde bulunan diğer şehirlere yayılmış, okuma-yazma bilmeyenler sadece çöllerde kalmıştır.”⁵⁶

Konuyu tamamlarken ilgili bir husustan da bahsetmeyi yararlı görmekteyiz. Resulullah'ın “Kim benden Kur'ân dışında bir şey yazmışsa onu imha etsin” demesi,⁵⁷ aslında Kur'ân veya daha başka şeyler yazma hususundaki yoğun faaliyeti göstermektedir. Çünkü, Resulullah'ın temel endişesinin, halkın elindeki Kur'ân metinlerine, başta kendi sözleri olmak üzere başka sözlerin karışmasını engellemek olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bu ikaz o kadar etkili olmuştur ki, daha sonraları hadislerin yazıya geçirilmesinde bile gündeme gelmiştir.

Yine Resulullah'ın hafızasından şikayet edenlere yönelik olarak, “sağ elinizi yardıma çağırın”, “ilmi yazıyla bağlayın”⁵⁹ şeklindeki ifadeleri de, yazı faaliyetlerinin mevcudiyetine yönelik rivayetlerden bazılarıdır.⁶⁰

Hadislerin Yazılıp Kaydedilmesi

Resulullah'ın sözleri, fiilleri ve onaylarını bildiren haberlere ‘Hadis’ veya ‘Sünnet’ denmektedir. Sünnet daha çok fiilleri, hadis ise sözleri işaret etmekteyse de, sonuçta bütün hadis ve sünnetin, tasnif ve talim açısından aynı muameleye tabi tutulduğu malumdur.

Şüphesiz kayıtlarla ilgili konularda her zaman olduğu gibi, Resulullah (s.a.v) devrinde de hadislerin en sağlam tespit yolu yazı idi. Zira bazı rivayetler yukarıda temas ettiğimiz gibi, Hız. Peygamberin hadis yazmayı yasakladığını ifade ederken,

---

⁵⁶ Bkz. Hayrettin Öztürk, **Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması**, İstanbul, 2005, 3. baskı, s. 33. Ayrıca Bkz. M. M. el-A'zamî, **Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi**, çev.: Ö. Türker-F. Serenli, İstanbul, 2006, s. 105-116; Elik, s. 161-204; Abdullah Draz, **Kur'ân'a Giriş**, çev.: Salih Akdemir, Ankara, 2000, s. 30-32; Suat Yıldırım, **Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş**, İstanbul, 1989, 3. baskı, s. 57-62; Mehmet Dağ, **Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâat İliminde İhticâc Olgusu**, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2005, s. 1-7

⁵⁷ Bkz. Müslim, Ebû'l- Hüseyin b. Haccâc, **Sahih-i Müslim veTercemesi I-VIII**, çev.: Mehmed Sofuoğlu, İstanbul, 1988, Zühud ve'r- Rekâik 16/72 (3004), VIII,554

⁵⁸ Bkz. el-A'zamî, **Kur'ân Tarihi**, s. 107-108

⁵⁹ Bkz. Tirmizî, Muhammed b. İ'sâ, **Sünenü't- Tirmizî**, Humus, 1966, İlim, 12

⁶⁰ Ayrıca Bkz. el-A'zamî, **Kur'ân Tarihi**, s. 107

diğer bazı rivayetler de, aksine yasaklanmadığını ve hatta teşvik ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, bir kısım sahabelerin hadis yazdığına, bunun da ötesinde yazdığını Resulullah (s.a.v)'a kontrol ettirdiğine dair rivayetler vardır.⁶¹

Hız Peygamber devrinde hadislerin yazılmasıyla ilgili en güzel çalışmalardan birini ortaya koyan şüphesiz A'zamî'dir. O hadislerin yazılmasının yasak edilmesiyle ilgili rivayetleri sıralarken bir takım açıklamalar yapar. Üç sahabe tarafından rivayet edilmiş olan bu hadisler sahih yollarla bize ulaşmadığı için itibar edilmeyebilir. Bununla beraber bu yasaklamanın sebebinin Kur'ân'ın hadislerle karıştırılması endişesi olduğu aşikârdır. Ancak daha sonra hadis yazımını teşvik edici hadisler bu yasağın -olsa bile- kısa bir sureyi haiz olduğunu bize göstermektedir.⁶²

Hadis yazımını teşvik eden ve hadislerin Resulullah zamanında yazıldığına dair rivayetlerden bazıları şunlardır:

"Mekke fethedildiği zaman Hz. Peygamber kalktı ve bir hutbe irad buyurdu. Ebû Şah denen Yemenli adam ayağa kalkarak, 'Ya Resulellah! Bana (bu hutbeyi) yazın' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Ebû Şah için yazın!' buyurdu."⁶³

"Ensardan bir adam Hz. Peygamberin meclisinde oturur, onu dinlemek hoşuna gider fakat sözlerini ezberleyemezdi. Hz. Peygambere bu durumdan yakındı ve şöyle dedi: 'Ya Rasullallah! Ben sizi dinliyorum, hoşuma gidiyor, fakat sözlerinizi ezberleyemiyorum.' Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Elinin yardımına müracaat et.' buyurdu ve eliyle yazıyı işaret etti."⁶⁴

"Abdullah b. Amr şöyle demiştir: 'Hz. Peygamberden duyduğum her şeyi ezberlemek maksadıyla yazıyordum. Kureyşliler beni bundan men ettiler ve şöyle dediler: 'Hz. Peygamber de hem rıza hem de kızgınlık hallerinde konuşan bir beşer olduğu halde sen Hz. Peygamberden işittiğin her şeyi yazıyor musun?' Bunun üzerine yazma işini bıraktım ve durumu Hz. Peygambere zikrettim. Hz. Peygamber parmağıyla ağzını işaret ederek, 'Yaz! Nefsim kudret elinde olan Allah'a and olsun ki, buradan hak dışında bir şey çıkmaz.' buyurdu."⁶⁵

---

⁶¹ Bkz. Dârimî, Abdullah b. Abdirrahman, **Sünenü'd- Dârimî**, Beyrut, tsz., I,125; İbrahim Canan, **Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi I-XVIII**, Ankara, 1988, I,23-27

⁶² Bkz. el-A'zamî, **Hadis Edebiyatı**, s. 22-24.

⁶³ Bkz. Buhârî, İlm, 40

⁶⁴ Bkz. Tirmizî, İlm, 12

⁶⁵ Bkz. Ebû Davud, İlm, 3.

Resulullah, kendisinden işitilenlerin yazılmasının 'uygun olduğunu' söylemiş,⁶⁶ daha başka birçok ifadeleriyle de bunu teşvik ve tasvip etmiştir.⁶⁷

Bir kısım sahabelerin Hz. Peygamber zamanında hadis yazdığına dair yukarıdaki rivayetler, bu hadisleri yazanların ad ve sayıları hakkında kesin olmamakla birlikte, bir takım bilgiler vermektedir. O sahabilerin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Abdullah b. Amr b. el-As,
2. Abdullah b. Ebî Evfa,
3. Abdullah b. ez-Zübeyr,
4. Abdullah b. Mesud,
5. Abdullah b. Ömer,
6. Abdullah b. Abbas,
7. Aişe bt. Ebibekir,
8. Ali b. Ebî Talib,
9. Amr b. Hazm,
10. Bera b. 'Azib,
11. Cabir b. Abdillâh,
12. Cabir b. Semure,
13. Dahhâk b. Kays,
14. Dahhâk b. Süfyân,
15. Ebû Bekir b. Ebî Kuhafe,
16. Ebû Bekre es-Sakâfî,
17. Ebû Eyyub el-Ensârî,
18. Ebû Hureyre,
19. Ebû Musa el-Eş'arî,
20. Ebû Rafî,
21. Ebû Said el-Hudrî,
22. Ebû Şah,

---

⁶⁶ Bkz. Darimi, Mukaddime, 43

⁶⁷ Bkz. Muhammed Accâc el-Hatîb, **Sünnetin Tesbiti**, çev.: Mehmet Aydemir, İstanbul, 2005, s. 286-291; Ekrem Ziya Umerî, **Hadis Tarihi**, çev: İsmail Kaya, Konya, 1990, s. 12-13; Ebubekir Sifil, **Modern İslam Düşüncesinin Tenkidi (I)**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 80-83; Gözütok, s. 94-98, 174-177

23. Ebû Umame el-Bahilî,
24. Enes b. Malik,
25. Esmâ bt. Umeyyâ,
26. Fatîma bt. Kays,
27. Fatîma bt. Resulillah,
28. Hasan b. Ali,
29. İtban b. Malik,
30. Muaviye b. Ebî Süfyan,
31. Muaz b. Cebel,
32. Muğire b. Şu'be,
33. Muhammed b. Mesleme,
34. Nu'man b. Beşir,
35. Ömer b. Hattab,
36. Rafî' b. Hadîc,
37. Sa'd b. Ubâde,
38. Selh b. Sa'd,
39. Selman el-Farisî,
40. Semure b. Cundeb,
41. Sübey'a el-Eslemiyye,
42. Şem'un el-Ezdî,
43. Şeddâd b. Evs,
44. Ubeyy b. Ka'b,
45. Useyd b. Hudayr,
46. Useyd b. Zahîr,
47. Vâsile b. el-Eskâ',
48. Zeyd b. Erkam,
49. Zeyd b. Sabit.⁶⁸

Bütün bunlar bizzat Resulullah zamanında hadislerin yazılması yoluyla yürütülen okuma-yazma faaliyetlerinin düzeyi hakkında yeterli bilgi vermektedir.

---

⁶⁸ Bkz. el-A'zamî, **Hadis Edebiyatı**, s. 34-58

Yazı Malzemesi

Aslında bu dönemki yazı malzemesinin yukarıda bahsettiğimiz cahiliye dönemindekinden farklı olmadığı malumdur.⁶⁹ Hz. Peygamber devrinde henüz kağıt mevcut değildi. Onun yerine başta deri olmak üzere çeşitli malzemeler kullanılmaktaydı. Nitekim gelen vahiylerin deri parçası, kürek kemiği, hurma yaprağı, tahta ve taş gibi düz sırtlı her çeşit malzemeye yazıldığını bilmekteyiz. Bilhassa mektuplaşmalarda, uzak mesafelere gönderilen tâtîm ve yazılarda, uzun müddet muhafazası gereken berat, emân, sulh antlaşması gibi vesikalarda her seferinde deri kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kırtas ve papirüs Araplarca İslam'dan önce bile biliniyordu. Kırtas kelimesi Kur'ân'da hatta İslam'dan evvelki şiirde dahi kullanılmıştır.⁷⁰

Kur'ân'da yazı malzemelerine ve fillerine ait terimler geçmektedir. Bunların bir kısmı terim iken diğer bir kısmı da kelime anlamıyla kullanılmıştır. Yazı malzemesi ilgili kelimeler, Kırtâs-Karâtîs,⁷¹ Levh-Elvâh,⁷² Sicill⁷³ ve Rakk kelimeleridir.⁷⁴ Yazı tekniği ilgili kelimeler, Hatt,⁷⁵ Ketb,⁷⁶ Nesh-Nüşa,⁷⁷ Satır⁷⁸ ve Rakm kelimeleridir.⁷⁹ Yazılı metinle ilgili kelimeler ise, Sahife-Suhuf,⁸⁰ Zebûr-Zübür,⁸¹ Sifr-Esfâr⁸² vb. kelimeleridir.⁸³

---

⁶⁹ İzzet Derveze, Kur'ân'da kullanılan ifadelerin gerek cahiliye ve gerekse Resulullah devrindeki akli, eğitim, kültür ve bilim seviyelerine delalet ettiğine dair son derece yerinde iddia ve temellendirmeler sunmaktadır. Bütün olarak ayrıca ve bilhassa bakılmalıdır: İzzet Derveze, **Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı I-III**, çev.: Mehmet Yolcu, Ekin Yay., İstanbul, 1988, 3. baskı, 1,231-294

⁷⁰ Bkz. el-A'zamî, **Hadis Edebiyatı**, s. 179; İ. Canan, 1,406; Gözütok, s. 98-99

⁷¹ En'âm, 6/7, 91

⁷² Kamer, 54/13; Buruc, 85/22; A'raf, 7/145, 150, 154

⁷³ Enbiya, 21/104

⁷⁴ Tûr, 52/3

⁷⁵ Ankebut, 29/48

⁷⁶ Furkan, 25/5

⁷⁷ A'raf, 7/154

⁷⁸ Kalem, 68/1; Tur, 52/2; İsrâ, 17/58; Ahzab, 33/6; Kamer, 54/53

⁷⁹ Mutaffifin, 83/9, 20; Kehf, 18/9

⁸⁰ Tekvir, 81/10; Müddessir, 74/52; Abese, 80/13; Necm, 53/36; A'lâ, 87/19

⁸¹ Âli İmran, 3/184; Nahl, 16/44; Mü'minun, 23/53; Fatır, 35/25; Kamer, 54/43

⁸² Cuma, 62/5

⁸³ Bkz. Murat Sülün, "Kur'ân'da Kitap Kavramı", Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, 1997, sayı: 13-15, s. 56-68; Ziya Şen, **Kur'ân'ın Metinleşme Süreci**, İstanbul, 2007, s. 76-83

BAZI EĞİTİM FAALİYETLERİ

Resulullah talim, tahsil ve terbiyenin ehemmiyetini çok iyi biliyordu. Onun, daha Medine'ye hicret etmeden evvel, oradaki Müslümanlara dinî tebliğ ve okuma-yazma öğretmek maksadıyla Mus'ab b. 'Umeyr ile İbn Ümm-i Mektum'u göndermesinin sebebi buydu. Hz. Peygamber, Medine'ye varınca orada öncelikle bir cami inşa ettirdi ve bunun bir kısmını mektebe dönüştürdü. Talebelere okuma-yazmayı öğretmek için de, 'Abdullah b. Sa'îd b. el-'Âs, daha ilk günlerde buraya muallim olarak tayin edildi.

Eğitim hizmetleri için tayin edilmiş başka muallimler ve ayrıca Medine-i Münevvere'de de çok sayıda mescid vardı ve bunlar aynı zamanda birer mektepti de. Burada en mühim ve en dikkate şayan husus, Hz. Peygamber'in kendi eğitim siyasetine dair olan hutbe ve vaazlarıdır. Vaazlarında o, okuma-yazma bilenle bilmeyenlerin teşrik-i mesai yapmalarını emredip, komşusuna öğretmeyen ve komşusundan öğrenmeyene ihtarda bulundu ve öğrenmek istemeyenleri de ceza ile inzar etti. Zira hadis-i şeriflere göre fahrî muallimlik her münevverin vazifesi ve insanın bilgisini esirgemesi ise cezayı mucip bir günahı. Diğer taraftan talebe ve hocaların alacakları birçok mükafat da, yine bir başka hadis-i şerifte müjde ediliyordu. Bu arada yazı san'atına da adeta hususî bir ehemmiyet veriliyor gibiydi. Birçok muhaddisin kaydına göre, baba, oğluna yazı yazmayı öğretmekle mükellefti.

Medine'ye uzaktan gelen murahhas hey'etler Medinelilerin himayesine verildiği zaman, bu, onların sadece iâşe ve ibâteleri için değil, aynı zamanda tahsil ve terbiyeleri içindi. Resulullah, onlara bilgilerinin seviyesini ölçecek sualler sorarak yetişmelerini sağladı.

Hz. Peygamber'in Medine dışına muallimler göndermesi, onun siyasetinin bariz hususiyetlerinden biriydi. Bu muallimlerden en az kırkı, Bi'r-i Me'ûne'ye giderken şehit edildi, diğer büyük bir kısmı da Necran ve Yemen'e gönderildi. Hicretin dokuzuncu senesinde Yemen'deki eğitim ve öğretimi tedvîre bir memur tayin edildi.

Hicret'ten hemen sonra Kur'an-ı Kerim'in, miktarı ne olursa olsun, veresiye yapılan bütün muamelelerin iki şahit huzurunda yazılmasını emretmesi⁸⁴ vb. gibi bütün bu siyasetlerin neticesi olarak okuma-yazma büyük bir süratle yayıldı

---

⁸⁴ Bakara, 2/282-283

Maarif sahasındaki bu başarıların bir başka delili de, Resulullah'ın yanında devamlı veya zaman zaman yazı yazan zabıt kâtiplerinin uzun bir listesinin bulunmasıdır. Çoğu hususi vazifelerle mücehhez olup, sayıları elli kadardı. Kimi, kabile reisleriyle irtibat sağlıyor; kimi de, zekât ile öteki vergilerin ve ziraî mahsullerin muhasebesini yapıyordu. Bunlardan biri belki de başkâtiplik vazifesini görüyor ve gelmeyen kâtiplerin işini yapmakla beraber, Resulullah'ın mührünü muhafaza etmek, diğer işlere ve gelen mektuplara üç gün zarfında cevap vermekle de mükellef bulunuyordu. Arap olmayanlarla muhabere edebilmek için o zaman yabancı diller ve yazılar dahi öğrenilmişti. Yazı yazmak hanımlara da öğretilmekteydi. Yazı yazmayı bilen birçok hanımın ismi kayıtlara bile geçmiştir.

Hz. Peygamber'in kâtipleri hakkında yazılmış birçok eser vardır. Bunlar, onun tesis ettiği devletin kâtiplik hizmetleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bundan başka, mektup yazmak, tashih yapmak, müphem harfleri noktalamak ve yazıyı kurutmak gibi marifetler hakkında Resulullah'ın verdiği şayan-ı dikkat tavsiyelere dair muhtelif misaller vardır.⁸⁵

Hz. Peygamber zamanında yazı, bu saydığımız önemli sahalardan dışında yine birçok sahada kullanılmıştır ve yazının kullanıldığı sahalara paralel olarak okuma-yazma bilenlerin sayısı da, bu kullanım sahalarıyla birlikte artış göstermektedir. Burada bu sahalardan hepsiyle ilgili ayrıntıya girmeyip sadece isimlerini vermekle yetineceğiz:

1. Âmillik (Zekat Memurluğu),
2. Valilik ve Emirlik,
3. İmamlık,
4. Kâtiplik,
5. Muallimlik vd.

Kâtiplik ve Kâtipler

“Kâtib, ‘yazı işleriyle uğraşan kimse, sekreter, yazıcı; bilgili kişi, noter; muharrir’ demektir. İslam’dan önce, özellikle kendi kabilelerine ait bilgileri yazarak muhafaza eden yerleşik Araplar arasında yazı sanıldığından daha çok kullanılıyor, dinî ve hikemî metinlerin yanında ticarî hesapların yapıldığı belgeler, antlaşma

---

⁸⁵ Bkz. Kettâni, I,211-220; el-A'zamî, **Hadis Edebiyatı**, s. 5-8; Çetin, III,279

metinleri, önemli konulara dair mektuplar vb. kaleme alınıyordu. Arapçada kullanılan pek çok kelime kâtiplerin toplumdaki yerinin önemini göstermektedir.⁸⁶ İslam kaynakları, her peygamberin bir kâtibinin bulunduğunu ve Hz. İsa'nın havarilerinin aynı zamanda onun kâtipliğini yapmış olduklarını kaydeder.⁸⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Hz. Peygamberin kurmuş olduğu devlet kadrosunda onun muhtelif yazı işlerine bakan çok sayıda kâtip bulunmaktaydı. Bu kâtiplerin çalışma birimleri şu şekildeydi:

1. Profesyonel kâtipler,
2. Vahiy kâtipleri,
3. Şahitlik ve sicil kâtipleri,
4. Akit ve muamelat kâtipleri,
5. Ganimet ve zekât malları kâtipleri,
6. Hz. Peygamber bulunmadığında onun yerine yazma,
7. Mektup ve ıktâ kâtipleri,
8. Ahidnâme ve sulh kâtipleri,
9. Mirasları paylaştıran kâtipler,
10. Hz. Peygamberin sır kâtipleri,
11. Savaşta yazıları yazan kâtipler.⁸⁸

Bazı kaynaklar bu işlerde çalışan kâtiplerin sayısını 40 ile sınırlarken, bazı kaynaklar da 60 ve üzerine çıkarmaktadır. Zikredilen isimler şunlardır:

1. Abdullah b. Amr b. El-Âs,
2. Abdullah b. Ebi Bekir,
3. Abdullah b. Erkam,
4. Abdullah b. Hatal,
5. Abdullah b. Revaha,
6. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh,
7. Abdullah b. Ubey b. Selül,
8. Abdullah b. Zeyd,

---

⁸⁶ Cevad Ali, VIII,313-314

⁸⁷ İbn Sa'd, I,47

⁸⁸ Bkz. Kettânî, I,199-209; İ. Canan, I,416-422; İ. Canan, **Pey. Okuma Yazma...**, s. 69-70; Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "Kâtip" maddesi, **DİA**, XXV,49

9. Alâ b. Hadramî,
10. Ala b. Ukbe,
11. Ali b. Ebi Talib,
12. Amir b. Führeyre,
13. Amr b. 'Âs,
14. Beşir b. Sa'd b. Ubade,
15. Büreyde b. El-Hasîb,
16. Cafer b. Ebi Talib,
17. Cehm b. Sa'd,
18. Cüheym b. es-Salt,
19. Eban b. Said,
20. Ebu Abs b. Cebr,
21. Ebû Bekir b. Ebi Kuhafe,
22. Ebu Eyyub el-Ensari,
23. Ebu Huzeyfe,
24. Ebu Seleme Abdullah b. Abdilesed,
25. Ebu Süfyan,
26. Erkam b. Ebi'l- Erkam,
27. Es'ad b. Zürare,
28. Evs b. Havli,
29. Hâlid b. Sa'id b. el-'Âs,
30. Halid b. Velid,
31. Hanzala b. Ebî Âmir el-Esedî,
32. Hanzala b. er-Rebî' b. Rebah,
33. Hâtib b. 'Amr,
34. Husayn b. Nümeyr,
35. Huveytib b. Abdiluzza,
36. Huzeyfe b. Yemân,
37. Ma'n b. Adiy,
38. Muaviye b. Ebî Süfyan,
39. Muaykîb b. Ebî Fatıma ed-Devsî,
40. Muaz b. Cebel
41. Muğire b. Şu'be,
42. Muhacir b. Ebi Ümeyye,

43. Muhammed b. Mesleme,
44. Münzir b. 'Âmir,
45. Osman b. Affan,
46. Ömer b. Hattab,
47. Rafi' b. Malik el-Ensari,
48. Sa'd b Sa'id b. el-'Âs,
49. Sa'd b. Rebi',
50. Sa'd b. Ubade,
51. Sabit b. Kays b. Şemmas,
52. Şurahbil b. Hasene,
53. Talha b. Ubeydilâh,
54. Ubey b. Ka'b el-Erkam,
55. Ukbe b. 'Âmir,
56. Useyd b. Hudayr
57. Yezid b. Ebi Süfyan
58. Zeyd b. Erkam
59. Zeyd b. Sabit,
60. Zübeyr b. Avvam⁸⁹

Mektup ve Antlaşmaların Yazımı

Medine'ye hicreti müteakiben Hz. Peygamber, Medine şehir devletini kurup, uygun yapılanmasını gerçekleştirdikten ve çevreye kendini kabul ettirdikten sonra, gerek sosyal ve dinî, gerekse ticarî ve siyasî sebeplerle komşuları olan devletlerle ve şehir devletleriyle temasa geçmek durumundaydı. Bunun en önemli ve hatta tek vasıtası ise, o günün şartlarına göre mektup idi. Bu sebeple Hz. Peygamber, komşu hükümdarlara, dinî ve siyasî muhtevalı birçok mektuplar göndermiştir.⁹⁰

Hz. Peygamber'in mektuplarını bir kural çerçevesinde yazdığını görmekteyiz. Öncelikle o mektuplarına ya 'Besmele' ile başlar ya da buna benzer bir başlangıç hitabı kullanırdı. Daha sonra mektubun başına önce kendi ismini ve

---

⁸⁹ Bkz. Belazurî, s. 693-295; Kettânî, I,200-201; Caşşiyarî, Ebu 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdûs, **Kitâbu'l- Vüzerâ ve'l- Küttâb**, tah.: Mustafa Sekâ vd., Mısır, 1401/1980, 2. baskı, s. 12-14; el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Katipleri", I,381-462; el-A'zamî, **Kur'ân Tarihi**, s.106-107; el-A'zamî, **Hadis Edebiyatı**, s. 7; Şibli, I,447

⁹⁰ Mektupları için Bkz. Abidin Sönmez, **Rasulullah'ın İslam'a Davet Mektupları**, İstanbul, 1984

ardından da mektup gönderdiği şahsın ismini yazardı. Resulullah mektuplarında tarih kullanmamakla birlikte bazı mektuplarında tarih olarak sadece yılı yazardı. Ayrıca Resulullah, yazdığı mektuplarda maddelerin arasını ayırmak, kâtibin ismini yazdırmak ve yazdırdığı mektuplara mühür vurmak gibi işlemleri yaptıktan sonra onu ya dürerek ya da bir şeye sararak göndereceği yere gönderirdi.⁹¹

Hz. Peygamberin mektup gönderdiği büyük krallıklardan bazılarını şu şekilde örnekleyebiliriz: Bizans imparatoru Heraklius, İran kirası Hüsrev Perviz, Mısır hükümdarı Mukavkıs, Habeş kralı Necaşi, Yemame büyüğü Hevze b. Ali, Filistin valisi, Necranlılar ve Gassanlılar.⁹²

Hz. Peygamberin Taiffiler, Damreoğulları, Ben-i Müdlîc, Cuhayne Kabilesi, Adiyoğulları, Eşcaoğulları ve Gıfaroğulları gibi kabileler ile Suriye, Yemen, Bahreyn gibi daha birçok komşu devletler ve kabilelerle yazışma ve antlaşmalar yaptığı da, rivayetler arasındadır.⁹³

Diğer yandan, Hz. Peygamber bazen komşu kabilelerle irtibata geçerek iyi münasebet sözleşmeleri ve sulh antlaşmaları da imzalıyordu.⁹⁴ Bu antlaşmalardan en önemlisi Mekke müşrikleri ile yapılan Hudeybiye antlaşmasıdır.

Diğer Eğitim Faaliyetleri ve Eğitim Mekânları

İslam'ın ilk yıllarında tam bir müessese olarak eğitim-öğretim sisteminin oluşturulmuş olduğunu söyleyemeyiz. Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi eğitim-öğretim daha çok şahısların evlerinde yürütülüyordu.⁹⁵ Ayrıca birçok sahabe evinin bir köşesinde kendi mescidini yapmış, burada hem ibadet ediyor hem de Kur'an okuyordu.⁹⁶ Hz. Peygamber'le birlikte yaşayarak onun talim ve terbiyesinde yetişen sahabe de dinî tebliğ ve irşat faaliyetlerinden geri kalmıyordu. İşte bu grup ilk muallim grup olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

⁹¹ Bkz. Kettânî, I,220 vd.; el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Katipleri", I,375-379; İ. Canan, **Pey. Okuma Yazma...**, s. 65-68

⁹² Bkz. Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saadet'te Hıristiyanlarla İlişkiler", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, II,391-406

⁹³ Bkz. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I,225, 256; Kâşîrî, II,364-366; Şibli, I,309.

⁹⁴ Bkz. Ahmet Önkâl, "Asr-ı Saadet'te İslam'a Davet Metodu", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, II,89-94; M. Ali Kâşîrî, "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle Münasebetler", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, II,362-372

⁹⁵ Bkz. Çelebi, s. 58, 59; İ. Canan, I,438-440

⁹⁶ Bkz. Parlâdir, Selâhattin, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, IV,422-424

Muallimler

Resulullah, aşıptan bazılarınu hususen öğretmen olarak kullanırken, bazılarınu ise yardımcı olarak kullanmıştır. Hz. Peygamber için öğreticilerin cinsiyeti ve dini o kadar da önemli değildi. Bu sebeple eğitici olarak, Müslim, gayrimüslim, kadın ve erkek ayrımı yapmadan yetenekli, ehliyetli ve kapasitesi olan her şahsı kullanmıştır. Bu eğiticilerden bir kısmı, Kur'ân ve dinî bilgileri öğretirken bir kısmı da okuma-yazma öğretmekteydi.⁹⁷

Bunun yanında Hz. Peygamber, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Medine dışına da öğreticiler göndermeyi ihmal etmemiştir. Medine içinde istihdam ettiklerinin haricinde Medine dışına gönderdiği muallimlerin sayısı da önemli miktardaydı.

Muallimlerin bazılarınu isimlerini Őu Şekilde sıralayabiliriz:

1. Abdullah b. Mesud,
2. Abdullah b. Said b. As,
3. Abdullah b. Ümmü Mektum,
4. Adıyy b. Hatim,
5. Aişe bt. Ebi Bekr,
6. Alâ b. Hadramî,
7. Ali b. Ebi Talib,
8. Amr b. Hazm,
9. Amr b. Said b. As,
10. Cerir b. Abdillan el-Becelî,
11. Cübeyr b. Hayyeti's-Sakayî,
12. Eban b. Said b. el-As,
13. Ebû Musa el-Eőârî,
14. Ebû Ubeyde b. Cerrah,
15. Ebû'd-Derda,
16. Eőban b. Said b. el-As,
17. Halid b. Said b. As,
18. Halid b. Velid,
19. Muallim Mirdas,

---

⁹⁷ Bkz. Kettânî, I,122-133

20. Muaz b. Cebel,
21. Muğire b. Şu'be,
22. Muhacir b. Ümeyye,
23. Muhayyisa b. Mesud,
24. Musab b. Umeyr,
25. Münir b. Amr,
26. Osman b. Affan,
27. Rafi' b. Malik,
28. Sad b. Ubade,
29. Şifa, Ümmü Süleyman b. Ebî Hayseme,
30. Ubade b. Sabit,
31. Ubeyy b. Kab,
32. Useyd b. Hudayr,
33. Ümmü Seleme,
34. Ziyad b. Lebid.⁹⁸

Eğitim-Öğretim Mekânları

Hız. Peygamber, tebliğ etmekle görevlendirildiği öğretileri ümmetine öğretmek için gerek manevî gerekse fiilî olan her türlü tedbire başvurmuştur. O, bir yandan insanları eğitim ve öğretim için motive ederek, öğreteceği bilgileri öğrenmeye hazır hale getirmiş, diğer yandan da bu motivasyonun fiiliyata dökülmesi yolunda tedbirler almıştır. Eğitim ve öğretimle ilgili müesseseler inşa ettirmek, onun bu tedbirleri arasında önemli bir yer tutmaktaydı.

1. Evler

Bu husustaki en önemli örnek, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Mekke'de Erkam'ın evidir. Hız. Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra da evlerde eğitim-öğretim faaliyetleri yine varlığını sürdürmüştü. Kendi evi dışındaki bazıları şunlardır: Külsüm b. Hidm'in, Es'a b. Zürrare'nin, Mahreme b. Nevfel'in, Sad b. Heyseme'nin, Remle bt. Haris'in ve İbn Serik'in evleri gibi.⁹⁹

2. Mescidler ve Suffe

---

⁹⁸ Bkz. Kettânî, I,122-129; el-A'zamî, **Hadis Edebiyatı**, s. 6; Önkal, II,131; Şibli, I,418, 419; İ. Canan, I,450-456; Gözütok, s. 178-188

⁹⁹ Gözütok, s. 125-127

Bu müessese ilkel de olsa İslam'ın ilk devirlerinden beri varlığını sürdürme gelmiş bir müessesedir. Ancak Mekke'deki mescidler, Medine'dekiler gibi değillerdi. İlk zamanlar müslümanlar mescid olarak evlerini ve dağları kullanmışlardır. Bu mescidlerden bazıları şunlardı: Mescid-i Haram, Ebûbekir'in mescidi, Ammar b. Yasir'in mescidi ve Erkam'ın evi.¹⁰⁰

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde ilk yaptığı şey, yolda Kuba Mescidini ve varınca da Mescid- Nebevi'yi inşa ettirmek oldu. Ortaya çıktığı andan itibaren mescidde ders halkaları teşekkül etmeye başlamıştır.¹⁰¹ Mescid-i Nebevi'de iki halka bulunurdu. Bunlardan birisi ders halkası, diğeri ise zikir halkası idi.

Mescid-i Nebi'nin arkasına küçük bir suffe yapılmıştır ki, burası kimsesiz Müslümanların barındıkları ve aynı zamanda ilimle meşgul oldukları bir yerdi. Hz. Peygamber mescidine bitişik suffede öğretmenler görevlendirmişti. Bu öğretmenler suffe talebelerine Kur'ân, yazı ve hikmet öğretiyorlardı. Buradaki öğrencilerin ihtiyacı ise çoğunlukla toplum tarafından karşılanırdı. Bunların sayısı hakkında çeşitli rivayetler olmakla beraber, sayılarının çokluğundan bahsedilmesi, buranın önemine binaen çok kullanılması ve çok kişiyi kalıcı ve geçici olarak barındırması açısından önemlidir. Bunlardan bir kısmı yatılı olarak sürekli burada kalıp ilimle meşgul olurken, diğer bir kısmı da sadece gündüz öğrenimine tabi idiler. Ashab-ı Suffa, mescidde Hz. Peygamberi dinledikleri gibi geceleri de başka bir yere gidip ders gördükleri olurdu.¹⁰²

Onlar burada ilim ve irşad faaliyetleriyle meşgul olurlardı. Bazı rivayetlere göre suffenin bir bölümü de kadınlara ayrılmıştı. Kadınların beş vakit namaz için devamlı olarak Mescid-i Nebevi'ye gelmeleri ve eğitim-öğretim görmek için Hz. Peygamberden hususi bir gün istemeleri ise, suffede onlara da bir yer ayrıldığıнын bir delili sayılabilir.¹⁰³

Medine'de Mescid-i Nebevi'den başka mescidler de inşa edilmiştir ki, bu mescidlerde de Mescid-i Nebi'de yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinin benzerinin

---

¹⁰⁰ Bkz. Ahmet Güner, "Asr-ı Saadet'te Camiler, Mescidler ve Fonksiyonları", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, IV,161-163

¹⁰¹ Bkz. Çelebi, s. 95.

¹⁰² Bkz. Parladır, IV,478-479, 439-440; Kapar, II,48; Hamidullah, **Muhtasar Hadis Tarihi**, s. 121

¹⁰³ Bkz. Akif Köten, "Asr-ı Saadet'te Suffe Ashabi", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, IV,388-389, 405-407. Suffe hk. ayrıca bkz. Mustafa Bakır, **İslam'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffa**, İstanbul, 1990; Gözütok, s. 137-143

kısmen yürütülmekte olduğuna şüphe yoktur. Asr-ı Saadet meşcidleri hakkındaki çalışmasında Güner, Medine'deki meşcidlerin sayısının otuz civarında olduğunu tespit etmiştir. Bunlardan bir kısmı şunlardır:

1. Es'ad b. Zürâre meşcidi,
2. Kuba Meşcidi,
3. Benî Salîm Meşcidi,
4. Meşcid-i Kibleteyn,
5. Benî Abdî'l- Eşhel Meşcidi,
6. Benî Hârise Meşcidi,
7. Benî Züreyk Meşcidi,
8. Mesâcid-i Tis'a,
9. Hazreclilere ait meşcidler (11 adet),
10. Evsilere ait meşcidler (6 adet).¹⁰⁴

3. Küttablar

Kur'ân ve İslam dini esaslarını öğreten mekteplerin çok erken devirlerde, hatta İslam'ın ilk senelerinde kurulmaya başlandığı kabul edilmektedir.

Peygamberimizin zevcelerinden Ümmü Seleme, bir defasında küttab muallimlerinin birisine haber salarak, ondan mektebin öğrencilerinden birkaçını yün atmak ve bükmek için kendisine yardımcı göndermesini istemesi,¹⁰⁵ bu hususta getirilen en önemli delillerdendir.

Bazı araştırmacılar, küttab olarak hem okuma-yazma öğrenimi yapılan, hem de Kur'ân'ın hıfzına çalışılan ve dinî bilgiler tedris edilen sadece bir tip mektebin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer bazıları da bu mekteplerin bir kısmında sadece çocuklara yönelik okuma-yazma öğreniminin yapıldığını ve diğer bir kısmında ise dinî bilgilerin tedris edildiğini ileri sürmüşlerdir. Medine'de şahıslara nispet edilen küttablar da vardı.¹⁰⁶

Küttab denilen ilkokullarda, çocuklara öğretim vasıta olarak yazının her ne şekilde olursa olsun öğretilmesine ve okur-yazarlığın yaygınlaşmasına daha çok

---

¹⁰⁴ Bkz. Ahmet Güner, "Asr-ı Saadet'te Camiler, Meşcidler ve Fonksiyonları", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, IV,169-204; Gözütok, s. 129-136

¹⁰⁵ Bkz. Buharî, Diyat, 27

¹⁰⁶ Bkz. Parladr, IV,432; Çelebi, s. 33-38; Gözütok, s. 143-154

önem verilmiştir. Küttabların, suffenin ve mescidlerin öğretim için yetersiz kalması veya daha pratik hizmet ihtiyacı üzerine doğduğu ve Medine'deki bazı evlerde daru'l-kurra ismiyle okul olarak açılması yoluna gidildiği de düşünülebilir. Bu okullarda Kur'ân-ı Kerim için ileri seviyelerde dersler yapılmaktaydı. Mahreme b. Nevfel'e ait bir evin daru'l-kurra hizmeti verdiğiinden bahsedilmektedir. Akşam mektebini andıran daru'l-kurraların hususi bir hoca nezaretinde daha çok geceleri faaliyet gösterdiği, icabında sabahlara kadar oralarda çalışıldığı bir gerçektir. Vakidî'ye göre Abdullah b. Ümmi Mektum Medine'de daru'l-kurra'da okutuyordu. Hatta Bi'r-i Meûne'de öldürülenlerin daru'l-kurra'dan oldukları da bildirilmektedir.¹⁰⁷

SONUÇ

Şiir, hitabet, kıssa, tıp ve bazı ilimlerde hiç de geri sayılmayan cahiliye Arabı, okuma-yazmaya dayalı ilimlerde de aslında önemli bir temele sahipti. Kaynakların bize verdiği çelişkili sayı ve isimler dahi, okuma-yazmanın hiç de bilinmediği ve tamamen cahil bir toplumla karşı karşıya bulunmadığımız gerçeğini ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber döneminde ise, okuma-yazma ve eğitim konusunda, cahiliye dönemiyle kıyaslanmayacak boyutta bir gelişmenin kat edilmiş olduğunu görmekteyiz. Hz. Peygamber her şeyden evvel "okuma-yazma ile kitap ve kalem" kelimelerini çokça içeren vahiylerle muhatap olmuştur. Bunun yanı sıra o, hem tebliğ etmekle görevli olduğu bir dini yaymak, hem de kurmuş olduğu yeni devlette siyasî ve diplomatik bir takım işlerini halletmek için okuma ve yazmaya şiddetli denecek derecede ihtiyaç duymuştu. Bunun üzerine okuma-yazma faaliyetlerini hızlandırmış ve yazının hemen hemen her sahada kullanılmasını sağlamıştır. Hz. Peygamber'in bu şekildeki uygulaması, onun öğretileri olan Kur'ân ve hadis'in günümüze kadar, diğer kutsal kitaplarının düştüğü akıbete düşmeden ulaşmasını sağlamıştır.

Resulullah, risalet vazifesi münasebetiyle ilk olarak Kur'ân'ın korunması için gerekli tedbirleri almıştır. Bu tedbirler, bir yandan inen vahiylerin okunması, ezberlenmesi ve yazıya geçirilmesi şeklinde olurken, diğer yandan da ibadet esnasında okunması da emredilmişti. Diğer yandan Resulullah'ın kendine ait

---

¹⁰⁷ Bkz. Parladır, IV,428; Önkal, II,130-131; M. Zeki Canan, s. 454; İ. Canan, I,437-438

sözlerinin (hadislerin) yazılmasını belirli sebeplerle yasakladığı, bu sebeplerin bulunmadığı durumlarda da hadislerin yazılmasına izin verdiği hususu, kaynakların beyanından anlaşılmaktadır. Bizzat Resulullah'ın bazı sözlerini yazdırması ve onun hayatında bunları yazan sahabelerin bulunması, yasağın, Kur'ân'la hadisin karıştırılmasını önlemeyi amaçladığı ve özellikle hadislerin Kur'ân'la aynı sayfaya yazılmamasına yönelik olduğu görüşü kuvvetlidir. Ayrıca hadislerin yazılmasına karşı çıkan sahabenin gerekçesi, hadislerin yazılmasının Allah'ın kitabına verilen önemi azaltacağı ve yazılması durumunda bunların daha sonra tahrife yol açabileceğinden endişe duyulmasıdır. Hadislerin yazılmasına karşı tavır alınmasında ayrıca, toplumun sözlü kültür geleneğinden gelmesinin önemli bir etkisinin olduğu da açıktır.

İlk önceleri ayet ve hadislerin, genellikle doğrudan yazılı bir metin bırakmak için değil, onları kolayca ezberlemek veya unutulduğunda hatırlamak için yazıldığı bir vakıdır. Arap yazısının ancak hafızaya yardımcı olabilecek bir seviyede bulunduğu bu dönemde, doğrudan yazılı metinlerden yapılan nakiller hadislerin hatalı intikali sonucunu doğurmaktaydı.¹⁰⁸ Bu faaliyetlerin devamı, yazının gelişmesine olduğu kadar, Kur'ân metninin korunmasına, hadislerin intikaline ve okuma-yazma kadar eğitim öğretim faaliyetlerinin de gelişmesine yol açmıştır. Çünkü Resulullah'ın teşvikleri meşicidlerden evlere, sohbetlerden okullarla kadar yayılan ve genişleyen bir kurumsallaşma doğurmuştur. Bu kurumsallaşmadan sadece büyükler ve erkek çocuklar değil, kadınlar ve kızlar da alabildiğine nasiplenmiştir.

Hz. Peygamberin okuma-yazma bilip bilmediği konusunda birkaç çalışma yapılmakla birlikte,¹⁰⁹ onun okuma-yazma bilmediği iddiasının ideolojik bir karaktere büründürüldüğünü kabul etmekteyiz.

Çalışmamız boyunca yazdıklarımız, bizi, Hz. Peygamberin okuma-yazma

---

¹⁰⁸ Bkz. Ahmet Yücel, "Kitabet" maddesi, **DİA**, XXVI,82-83; Selahattin Polat, "Kıraat" maddesi, **DİA**, XXV,435

¹⁰⁹ Bkz. Şeşen, Ramazan, Peygamber Hz. Muhammed'in Okuma-Yazma Bilip Bilmediğine Dâir Rivâyetler (Bu konuda Ebü'l- Velîd el-Bâcî Tarafından Yazılan Risâle), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999; Ahmet Önkâl, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği", **Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, 1986, sayı: 2, s. 249-261; Abdu's- Sabûr Şâhin, "Hz. Muhammed (s.a.s.) Okuma ve Yazmayı Biliyor muydu?", çev.: T. Altıkulaç, **Diyanet Dergisi**, Ankara, Cilt: XXII, sayı: 4, Ocak-Şubat 1973, s. 195-200; Talip Türçan, "Ümmî Bir Peygamber: Hz. Muhammed", **III. Kutlu Doğum Semp. 20 Nisan 2000**, Süleyman Demirel Üniv. İlah. Fak. Yay., 2001; Hayrettin Öztürk, **Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması**, İstanbul, 2005, 3. baskı, s. 35-43; Ziya Şen, Kur'ân'da Ümmî Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmiliği", **İslamî İlimler Dergisi**, cilt: I, sayı: 2, Güz 2006, s. 203-218

bildiği kanısına götürmüştür. Gerek bize ulaşan çeşitli rivayetlerin te'vil edilip uzlaştırılması, gerekse Resulullah'ın herkesi okuma-yazmaya teşvik edip okuma-yazma seferberliği başlatması, onun, nübüvvetinden sonra okuma-yazmayı öğrenmiş olabileceğini kabul etmemizi kolaylaştırmaktadır. Hatta herkese okuma-yazmayı emreden ve onları bu konuda teşvik eden bir önderin okuma-yazma bilmemesi durumu insanın aklında soru işareti bırakmaktadır. Bize göre, Hz. Peygamber Mekke döneminin sonlarına doğru okuma-yazmayı öğrenmiştir.